
ΖΗΤΗΜΑΤΑ ΣΧΕΤΙΚΙΣΜΟΥ ΣΤΗΝ ΚΟΙΝΩΝΙΚΗ ΓΛΩΣΣΟΛΟΓΙΑ

ΜΑΡΙΑΝΝΑ ΚΟΝΔΥΛΗ

Οι διαφορετικές γλωσσοεπιστήμες θεμελιώνονται σε ρητές ή άρρητες παραδοχές σχετικά με το ζήτημα της σχέσης της γλώσσας με άλλα εξωγλωσσικά συστήματα ή, αντίθετα, της πλήρους αυτοδυναμίας των γλωσσικών δεδομένων. Ο σχολιασμός που ακολουθεί επιχειρεί να υποστηρίξει την ιδέα ότι οι επανερχόμενες θεματικές της συσχέτισης γλώσσας και άλλων συστημάτων θέτουν το πρόβλημα ενός είδους γλωσσικού σχετικισμού, ο οποίος αποτελεί, τουλάχιστον καταστατικά και μεθοδολογικά, συστατικό για τη γλωσσολογία της κοινωνικής ετερογένειας και την κοινωνιογλωσσολογία¹. Αυτός όμως ο σχετικισμός διατηρεί

1. Εδώ ο όρος «κοινωνιογλωσσολογία» ή «κοινωνικά προσανατολισμένη γλωσσολογία» χρησιμοποιείται ως οικονομικότερος για να δηλώσει γενικά τις μελέτες για τη γλώσσα στην κοινωνία. Συμβατικά περιλαμβάνει όλες εκείνες τις προσεγγίσεις, όπως, η κοινωνιολογία της γλώσσας, η εθνογραφία της ομιλίας, η ανάλυση του λόγου κ.τλ., που ωστόσο διαφοροποιούνται ως προς την έμφαση και τις μεθόδους. Μία από τις μεθοδολογικές διακρίσεις αφορά την έμφαση στα μακρο-κοινωνικά ζητήματα της γλώσσας ή στη μικρο-ανάλυση της γλωσσικής μεταβολής. Για την όλη συζήτηση, δες π.χ. Giglioli 1973, Hudson 1980, Fishman 1984.

Ας σημειωθεί επίσης ότι ο όρος «κοινωνιογλωσσολογία» θεωρήθηκε πληθωριστικός από ορισμένους γλωσσολόγους, εφ' όσον η γλωσσολογία θα έπρεπε εξ ορισμού να έχει κοινωνικό προσανατολισμό. Π.χ. ο W. Labov (1972: 251), κινούμενος σε αυστηρό μεθοδολογικό πλαίσιο οριοθέτησης του αντικειμένου, σημειώνει ότι δεν πρέπει να υπερεκτιμάται η σημασία των κοινωνικών παραγόντων, εφ' όσον το μεγαλύτερο μέρος των γλωσσικών κανόνων είναι ανεξάρτητο από κάθε κοινωνική αξία (value) και ότι, ωστό-

ελάχιστα ίχνη επιστημολογικού και πραγματολογικού σχετικισμού.

Στην κοινωνικά προσανατολισμένη γλωσσολογία, το ίδιο το αντικείμενο μελέτης αλλά και οι μέθοδοι υπαγορεύουν την εξέταση της γλώσσας όχι ως αφαιρετικού συστήματος ή δομής, αλλά ως δυναμικού που συντελείται μέσα σε πραγματικές καταστάσεις. Έτσι, όλα τα ρεύματα της κοινωνικά προσανατολισμένης γλωσσολογίας συγκροτήθηκαν σε αντιπαράθεση με τις αφαιρετικές και αμιγώς γνωστικές προσεγγίσεις στη γλώσσα, οι οποίες οριοθετήθηκαν κυρίως μέσα από κλασικές διχοτομίες όπως γλώσσα έναντι ομιλίας, ικανότητα έναντι χρήσης, ομοιογένεια έναντι ετερογένειας, εσωτερική έναντι εξωτερικής γλωσσολογίας.

Οι σχετικιστικές θεματικές συναρτώνται με μία ρητή ή υπόρρητη παραδοχή του περισσότερο κοινωνικά αιτιολογημένου/υποκινούμενου χαρακτήρα της γλώσσας απ' ό,τι πρεσβεύει η αφαιρετική γλωσσολογία της ομοιογένειας. Η συσχέτιση λοιπόν του συστήματος των γλωσσικών δεδομένων με συστήματα διαφορετικής τάξης φαινομένων συνιστά ένα από τα καίρια αλλά δυσεπίλυτα προβλήματα των γλωσσικών θεωρήσεων. Με άλλα λόγια, πρόκειται για το ζήτημα κάποιου είδους *ισομορφισμού* και *αναλογίας* ή, αντίθετα, της απουσίας τους, ανάμεσα στο γλωσσικό σύστημα και σε συστήματα εξωγλωσσικών «οντοτήτων», όπως η σκέψη, ο πολιτισμός, η κοινωνία. Και αν η αμιγώς σοσιολογική θεώρηση λύνει το πρόβλημα αποδίδοντας στα γλωσσικά δεδομένα έναν απολύτως αυτόνομο χαρακτήρα, και επομένως υπονοεί ότι θα ήταν παράδοξο να υποτεθεί οποιοσδήποτε *ισομορφισμός* με άλλα «εξωγλωσσικά» συστήματα, οι ερευνητικές παραδόσεις που

σο, οι κοινωνικοί παράγοντες επηρεάζουν συχνότερα τις γλωσσικές μεταβλητές που βρίσκονται εγγύτερα στη δομή επιφάνειας. Ο Martinet (1987: 237-238), υποστηρίζει ότι κάθε είδους γλωσσικό φαινόμενο μπορεί να μελετηθεί στο πλαίσιο της γενικής γλωσσολογίας, άρα δεν έχει νόημα η εγκατάσταση κλάδων όπως π.χ. η ψυχολογολογία για τη μελέτη της γλωσσικής πρόσκτησης. Ανάλογη ένσταση διατυπώνει για τον όρο «κοινωνιογλωσσολογία», εφ' όσον η γλώσσα δεν μπορεί να νοηθεί έξω από την κοινωνία, επιστώντας όμως την προσοχή στο γεγονός ότι ορισμένα φαινόμενα δεν μπορεί να παραγνωρίζονται εις βάρος άλλων (π.χ. οι γλωσσικές διαφορές ανάμεσα στις κοινωνικές τάξεις εις βάρος των διαφοροποιήσεων ανάλογα με τη γεωγραφική κατανομή).

εξετάζουν την αμοιβαία εξάρτηση των γλωσσικών δεδομένων από τα κοινωνικά ή και τα πολιτισμικά δεδομένα θέτουν αυτομάτως το πρόβλημα με διαφορετικούς όρους.

Είναι σαφές ότι παρ' όλες τις διακηρύξεις περί αυτοτέλειας της γλωσσολογίας ως προς τη συγκρότηση του αντικειμένου της, στη μέθοδο έρευνας εμπλέκονται πολλαπλές και αντίπαλες θεωρήσεις για τη γλώσσα, από το σύνολο σχεδόν των κλάδων των επιστημών του ανθρώπου. Πρόκειται για θεματικές που αντλούν από τα παραδείγματα ορισμένων από τις πλέον αμφιλεγόμενες σχετικιστικές θεωρίες για τη γλώσσα, όπως η υπόθεση του γλωσσικού ντετερμινισμού του B.L. Whorf (γνωστή με την επωνυμία «υπόθεση Sapir-Whorf») και η θεωρία των κοινωνιογλωσσικών κωδίκων του B. Bernstein. Ως κοινά τους στοιχεία μπορούμε να θεωρήσουμε όχι απλώς την προσπάθεια να συνδεθούν τα πολιτισμικά με τα γλωσσικά δεδομένα, αλλά και –το κυριότερο– την απόπειρα να αναδειχτούν αιτιώδεις σχέσεις μεταξύ πολιτισμού και γλώσσας. Παρ' όλες τις ακραίες εκδοχές αυτών των θεωρήσεων και τις παρερμηνείες που υποκίνησαν, παρουσιάζουν ενδιαφέρον τόσο για το είδος της κοινωνικοπολιτισμικής αιτιολόγησης που προτείνουν όσο και για το είδος του μεθοδολογικού –όχι όμως απαραίτητως και αξιολογικού ή επιστημολογικού– σχετικισμού που περιέχουν. Έστω κι αν φαίνεται παρακινδυνευμένο λόγω των εκάστοτε ειδικών ορισμών της γλώσσας και της κοινωνίας/πολιτισμού, στις συγκεκριμένες υποθέσεις υπάρχουν σπέρματα μίας έλλογης προβληματικής, την οποία θα εκμεταλλευτεί η κοινωνικά διαφορική γλωσσολογία. Παρόμοια θέματα διατρέχουν τη μαρξιστική γραμματολογία σχετικά με τον ορισμό της γλώσσας ως κοινωνικού φαινομένου, όπως διατυπώθηκαν στο πεδίο αναλύσεων της γλώσσας ως *αντανάκλασης* των πραγμάτων του κόσμου, καθώς και στη φιλοσοφία της γλώσσας του M. Bakhtine (V.N. Volochinov).

Οι παραπάνω θεωρίες προσφέρουν συνεπώς γόνιμα στοιχεία για το υπόβαθρο που στηρίζει την κοινωνιογλωσσολογική μελέτη, μολονότι η σύγχρονη παράδοση της εμπειρικής έρευνας επιβάλλει σχεδόν την περιστολή τέτοιων προσπελάσεων προς όφελος της ανεύρεσης αναλυτικών κατηγοριών απόδειξης, απαλλαγμένων

από στοιχεία ασάφειας. Ασφαλώς η σύγχρονη κοινωνιογλωσσολογία δεν υιοθετεί τα κριτήρια των γενικευμένων πολιτισμικών σχημάτων, όπως συμβαίνει στις εργασίες των Sapir και Whorf, ούτε την ιδέα του ιδεολογικού σημείου που περιέχει η ανάλυση του Bakhtine. Απλουστευτικά ίσως, το αντικείμενό της θα μπορούσε να συνοψιστεί στη μελέτη της φυσικής γλώσσας όπως χρησιμοποιείται από τους διαφορετικούς κοινωνικούς ομιλητές. Ο όρος κοινωνιογλωσσολογία χαλκεύτηκε λοιπόν για να σημάνει τόσο τις διαφορές στις γλωσσικές δομές των κοινωνικά προσδιορισμένων ομάδων, όσο και τους κανόνες ομιλίας που ενσωματώνουν περισσότερο τα γνωρίσματα του συμφραστικού και κοινωνικού πλαισίου παρά τις αμιγώς γλωσσικές ή αναφορικές επιλογές. Οι δύο χρήσεις του όρου δεν είναι εντελώς ασύνδετες μεταξύ τους, με την έννοια ότι το κοινωνικό νόημα της εναλλαγής των γνωρισμάτων εξαρτάται πρώτα απ' όλα από το γεγονός ότι υποσημαίνει τους συγκεκριμένους ομιλητές που συνηθίζουν να τα χρησιμοποιούν.

Κάνοντας το σημαντικότερο βήμα για την επανένταξη της αφαιρετικής γλωσσολογίας στις κοινωνικές-ανθρωπιστικές επιστήμες, οι W. Labov και D. Hymes άσκησαν κριτική στην ιδέα της αποδεσμευμένης από τη γλωσσική χρήση γραμματικής. Αυτό που καταμαρτυρείται στο γλωσσολογικό φορμαλισμό μπορεί να συνοψιστεί στην *πραγματοποίηση* (reification) του υποκειμένου, όταν παραγνωρίζονται οι ερμηνευτικές διεργασίες με τις οποίες οικοδομούνται τα εντός πλαισίων νοήματα και οι τρόποι με τους οποίους η κοινωνική οργάνωση συντελείται μέσα από τη δράση των μελών. Πράγμα που σημαίνει ότι, σε μεθοδολογικό επίπεδο, γίνεται μια αναγωγή της πράξης σε διαδικασία. Επιπλέον, ασκείται κριτική στην περιστολή της μελέτης της εμπρόθετης νοηματοδοτημένης συμπεριφοράς προς όφελος της μελέτης ιδεατών-τυπικών δομών, εφ' όσον παραμελούνται οι τρόποι χρησιμοποίησης αυτών των δομών στα φυσικά τους συγκείμενα. Η κοινωνιογλωσσολογία, επομένως, επαγγέλλεται την υπέρβαση των παραδοχών της αφαιρετικής γλωσσολογίας, χωρίς ωστόσο να περιπέσει σε έναν αντίστροφο αναγωγισμό, στον οποίο θα οδηγηθεί αν αγνοήσει τον αυτόνομο χαρακτήρα της εσωτερικής οργάνωσης του

γλωσσικού συστήματος². Κατ' αυτή την έννοια, η ενταγμένη στα κοινωνικά της συγκείμενα γλώσσα εμπεριέχει τη διαφορά και την ετερογένεια της ομιλίας ανάλογα με τις διαφορετικές περιστάσεις επικοινωνίας ή και ανάλογα με το κοινωνικό υπόβαθρο και τους ρόλους των ομιλητών. Έτσι, η έμφραση στη γλωσσική μεταβολή και η συσχέτισή της με διαφορετικές κοινωνικοπολιτισμικές συνθήκες συγκροτήθηκε ως αντιπαράδειγμα σε σχέση με τις γενικές αφαιρετικές αρχές της σοσιρικής εσωτερικής γλωσσολογίας και, αργότερα, της γενετικής γλωσσολογίας ως μελέτης του αφηρημένου γλωσσικού συστήματος.

Οι αρχές της εσωτερικής ενοποιητικής γλωσσολογίας

Παρ' όλες τις μεταξύ τους διαφορές, η σοσιρική και η γενετική γλωσσολογία ανήκουν στην ίδια παράδοση και υιοθετούν τις ίδιες αρχές. Κατά τον Saussure, η μελέτη του ομοιογενούς κοινωνικού συστήματος κανόνων της γλώσσας (*langue*) αποτελεί το προνομιακό πεδίο της γλωσσολογίας έναντι της ομιλίας (*parole*), στην οποία αποδίδει δευτερεύουσα σπουδαιότητα ακριβώς επειδή κρίνεται ως *ατομική και ανομοιογενής*³. Με την προβολή του κοινωνικού στοιχείου στη γλώσσα, ο ιδεαλιστικός αντικειμενισμός

2. Στην κατεύθυνση σύνδεσης των δύο συστημάτων, όχι όμως και της υπαγωγής του ενός στο άλλο, κινούνται οι εργασίες του Labov (για την κοινωνική συσχέτιση της φωνολογικής ιεράρχησης, και ειδικά, για τις μεταπράξεις του λόγου (1977)) και τις συγκειμενικές δεσμεύσεις των λεξιλογικών σημασιών (1973) του Bernstein και του Halliday (για τα σημασιολογικά δίκτυα που επιτρέπουν την πραγμάτωση του νοήματος μέσα από το ρεπερτόριο των δυνάμει σημασιών). Απεναντίας, οι εργασίες της εθνογραφίας της ομιλίας και της ανθρωπολογίας της γλώσσας τείνουν να απομακρύνονται από τις «πειθαρχίες» της γλωσσολογίας, ανατέμνοντας την πολιτισμική πραγματικότητα ως άρρηκτα συνδεδεμένη με τη γλώσσα.

Ιδιαίτερα στη δεκαετία του '70, μετά την εμφάνιση του έργου του N. Chomsky, η σχετική διαμάχη κατέκλυσε τη σχετική βιβλιογραφία. Εδώ παραπέμπουμε ενδεικτικά στη γενική βιβλιογραφία των W. Labov, B. Bernstein, D. Hymes, M.A.K. Halliday.

3. Εδώ, η μετάφραση των όρων «γλώσσα» (*langue*), «ομιλία» (*parole*) και «λόγος» (*langage*) ακολουθεί την απόδοση της ελληνικής μετάφρασης του Saussure, *Μαθήματα γενικής γλωσσολογίας* (1979).

του Saussure βεβαίως παραπέμπει στο συμβατισμό για να εξηγήσει αυτό το «κοινωνικό». Η γλώσσα είναι ένα αυθαίρετο σύστημα σημείων, που υιοθετήθηκε από τη γλωσσική κοινότητα με ένα είδος κοινωνικού συμβολαίου ανάμεσα στα μέλη της (Saussure 1979: 101-104). Ας σημειωθεί εδώ ότι ο αυθαίρετος χαρακτήρας των γλωσσικών σημείων, που παραπέμπει στην αυτοδυναμία της γλώσσας να παράγει σημασία, σχετίζεται με την έννοια της σοσιολογικής αξίας ή τιμής⁴. Η γλώσσα είναι ένα σύστημα καθαρών, ενδογλωσσικών αξιών, που έχουν κάποια σχέση με την εξωτερική πραγματικότητα. Εφ' όσον όμως, κατά τον ιδρυτή της, στη γλωσσολογία δεν έχουν καμία θέση τα φυσικά δεδομένα, τότε το σύστημα των γλωσσικών αξιών μπορεί να οριστεί μόνο μέσα από τη στιγμιαία, δηλαδή συγχρονική κατάσταση των όρων της (Saussure 1979: 115-116).

Στην ίδια όμως θεώρηση, η γλώσσα είναι συγχρόνως θεσμός που διαφέρει από τους υπόλοιπους θεσμούς, εφ' όσον ως σημειολογικό σύστημα είναι ανεξάρτητο από την ατομική ή την κοινωνική βούληση και επιβάλλεται στα μέλη μιας κοινωνίας: (Saussure,

4. Ο αυθαίρετος χαρακτήρας του συστήματος, καθώς και η διάκριση συγχρονίας-διαχρονίας, αποτελούν πολυσυζητημένα θέματα της γλωσσολογίας. Ο Saussure ορίζει τη σημασία ως αξία ή τιμή (*valeur/valence*), συναρτά δηλαδή τον ορισμό της σημασίας από τις συναφείς συνταγματικές και παραδειγματικές σχέσεις της στο συγκεκριμένο σύστημα. Αξίζει να σημειωθεί εδώ ότι ο Saussure προτείνει ομόλογη σχέση μεταξύ οικονομικών επιστημών και γλωσσολογίας, θεωρώντας τις δύο επιστήμες που δουλεύουν με βάση την έννοια της «αξίας». Αποφαινεται ότι αυτές οι επιστήμες είναι υποχρεωμένες να διακρίνονται σε δύο διαφορετικούς κλάδους: στην περίπτωση της οικονομίας, σε πολιτική οικονομία και οικονομική ιστορία, ενώ στην περίπτωση της γλωσσολογίας, σε συγχρονική και διαχρονική γλωσσολογία. Και για τη γλωσσολογία το ζήτημα καθίσταται επιτακτικό, επειδή η γλώσσα είναι ένα σύστημα αμιγών αξιών που καθορίζεται αποκλειστικά από την κατάσταση των όρων της. Η έννοια της αξίας συνίσταται σε «ένα σύστημα ισοδυναμίας μεταξύ πραγμάτων διαφορετικών τάξεων: στη μία [την πολιτική οικονομία] έχουμε μια εργασία και ένα μισθό, στην άλλη, ένα σημαινόμενο και ένα σημαίνον». (Saussure 1979: 114-116). Η μεταφορά του Saussure από την πολιτική οικονομία στη γλωσσολογία στηρίζεται στην υιοθέτηση της θεωρίας «της γενικής ισορροπίας» των οικονομολόγων της Λωζάνης, και ιδίως του Pareto (Marcellesi και Gardin 1979: 115). Ωστόσο, η μεταφορά της γλώσσας ως εμπορεύματος και ως αξίας και η ιδέα των ιδεολογικών γλωσσικών σημείων έχει απασχολήσει τη μαρξιστική φιλοσοφία της γλώσσας (Bakhtine/Volochinon), την κοινωνιολογία της γλώσσας (J.P. Faye), αλλά και όλη τη συζήτηση γύρω από το πρόβλημα της γλωσσικής αντανάκλασης (Marcellesi και Gardin 1979: 33 κ.ε.).

1979: 46-53). Άρα, ως σύστημα που βρίσκεται έξω από το πλαίσιο πράξης των ατομικών κοινωνικών δρώντων, έχει έναν καθολικά κοινωνικό χαρακτήρα. Ο οφθαλμοφανής αντιφατικός χαρακτήρας, που προσλαμβάνει το «κοινωνικό», θεμελιώνεται στην «πρώτη αρχή» της σοσιρικής γλωσσολογίας, δηλαδή στο *αυθαίρετο* της συγκρότησης του σημείου. Μολονότι η ιδέα της αυθαιρεσίας του σημείου συνδέθηκε αποκλειστικά με την αριστοτελική έννοια της αυθαιρεσίας ως συμβατικότητας, η σοσιρική έννοια υπονοεί κάτι παραπάνω: το αυθαίρετο του σημείου συνίσταται στο μη αιτιολογημένο χαρακτήρα του σε σχέση με την εξωγλωσσική πραγματικότητα, αλλά και στην *ανεξαρτησία* των ορίων (δηλαδή των καθοριστικών γνωρισμάτων) των τάξεων σημαίνοντος και σημαινομένου από τη φύση των εξωγλωσσικών ταξινομούμενων κατηγοριών, δηλαδή των νοημάτων. Και αυτά τα όρια δεν υπαγορεύονται από την υλική σύσταση των ταξινομούμενων οντοτήτων, παρά από τον τύπο σύστασης των σημείων.

Όπως υποδεικνύει ο De Mauro (1983: 23-25), η αυθαιρεσία καθώς και η συνδυαστικότητα δεν συνιστούν αποκλειστικό γνώρισμα μόνο των γλωσσικών σημείων, αλλά και κάθε είδους κατηγοριοποίησης και ταξινόμησης (συστήματα γραφικής απεικόνισης, αριθμήσεις, νευματικοί κώδικες κ.τλ.). Επομένως, και στην περίπτωση της ανθρώπινης γλώσσας, η συμβατικότητα δεν αποτελεί τη βάση της ομιλίας, αλλά είναι ενδιάθετη στην ομιλία και την προϋποθέτει. Για να οριστεί μια συμβατική χρήση πρέπει προηγουμένως να «συζητηθεί», να καθοριστεί έτσι ώστε τα σημεία που κατ' αρχάς είναι αρθρωτά και συνδυαστικά να αποκτήσουν ολιστικό χαρακτήρα.

Ας σημειωθεί ότι για τον Saussure το *σύμβολο* κρίνεται ως αντιτιθέμενο στο *σημείο* και συνεπώς είναι ακατάλληλο για να χαρακτηρίσει τα γλωσσικά σημαινόμενα, εφ' όσον συνεπάγεται κάποιο είδος φυσικής, αιτιολογημένης σχέσης μεταξύ σημαίνοντος και σημαινομένου και ως εκ τούτου δεν διακρίνεται για τον αυθαίρετο χαρακτήρα του. Έτσι, αυτό στο οποίο μπορούμε να καταλήξουμε είναι ότι όλο το σοσιρικό έργο θεμελιώνει τη σχετικότητα της γλωσσικής δομής. Η *διυποκειμενική* «ψευδαίσθηση» ότι οι λεκτικές εκφράσεις ισοδυναμούν άμεσα σε «πράγματα»

προκαλείται από τις συνδυαστικές τους σχέσεις στις προτάσεις και από την ενιαία δυνατότητα ερμηνείας των εκφορών-προτάσεων. Ωστόσο, η αρχή της «απόλυτης αυθαιρεσίας» μετριάζεται από την ύπαρξη μίας «σχετικής αυθαιρεσίας», όταν οι τιμές του συστήματος επιδεικνύουν όχι μόνο τις αντιθετικές τους σχέσεις (στο συνειρμικό ή παραδειγματικό άξονα) με άλλες τιμές του συστήματος, αλλά και τις σχέσεις συνταγματικής τάξης που τις συνδέουν. Ακριβώς αυτές οι συνταγματικές σχέσεις θέτουν όρια στην αυθαιρεσία, εφ' όσον, με τη βοήθεια του νου, εισάγουν μία τάξη και κανονικότητα «σε ορισμένα μέρη μάζας των σημείων, κι εδώ βρίσκεται ο ρόλος του σχετικά αιτιολογημένου» (Saussure 1979: 101-102, 172-173).

Είναι αμφίβολο κατά πόσον μπορούμε να βρούμε συνεκτικά στοιχεία ερμηνείας της κοινωνικής συμβατικότητας στις παραπάνω διατυπώσεις. Ενώ το απόλυτα αυθαίρετο-αναιτιολόγητο έγκειται περίπου στις λεξιλογικές μορφές, το λιγότερο αυθαίρετο-αιτιολογημένο τείνει να συμπέσει με τις γραμμικές μορφές της αντίθεσης. Αλλά «αιτιολογημένο» σημαίνει το λογικό μηχανισμό διόρθωσης του «χαοτικού συστήματος». Για τον Saussure, λοιπόν, ο κοινωνικός συμβατισμός παραμένει, όταν αναγνωρίζει τη διαντίδραση ανάμεσα στη γλώσσα και την ομιλία και παραπέμπει στην ιστορικότητα του γλωσσικού προϊόντος ως εμφυτευμένου σε κάθε άτομο που ζει μέσα στην κοινωνία. Με αυτή την έννοια, η υπερπροσωπική υπόσταση της γλώσσας ταυτίζεται αξιωματικά με τον κοινωνικό της χαρακτήρα. Όπως θα δούμε, πρόκειται για ένα είδος κοινωνικού συμβατισμού που ακυρώνεται στο ίδιο το σοσιολογικό σχήμα.

Η παραπάνω παραδοχή σχετικά με την «κοινωνική» φύση της γλώσσας σχολιάστηκε από τον Labov ως το «παράδοξο του Saussure», που οδηγεί σε μεθοδολογικές αντιφάσεις. Αν κάθε ομιλητής κατέχει τη γνώση της δομής της γλώσσας, αν η langue είναι γραμματικό σύστημα που δυνάμει ενυπάρχει στον ανθρώπινο εγκέφαλο, τότε μπορούμε να συλλέξουμε τα δεδομένα από τη μαρτυρία οποιουδήποτε προσώπου, ακόμα και από τον εαυτό μας. Από την άλλη, τα δεδομένα σχετικά με την parole, την ομιλία, μπορούν να συλλεγούν με την εξέταση της συμπεριφοράς των

ατόμων όπως χρησιμοποιούν το λόγο. Συνεπώς, η κοινωνική φύση της γλώσσας μπορεί να μελετηθεί με την παρατήρηση οποιουδήποτε ατόμου, ενώ η ατομική της πλευρά με την παρατήρηση του λόγου στα κοινωνικά του συγκείμενα (Labov 1972: 183-184). Και κατ' επέκταση, η ατομική πλευρά της γλώσσας μπορεί να μελετηθεί με κοινωνιολογικές μεθόδους.

Βεβαίως το παράδοξο έχει την εξήγησή του. Αυτό που προβάλλεται στην κλασική γλωσσολογική θεωρία είναι ένα είδος αφαιρετικής, σφαιρικής κοινωνικότητας, παρόμοιας με την έννοια των συλλογικών αναπαραστάσεων στη γνωσιοθεωρία του E. Durkheim. Οι ομοιότητες με τον κοινωνικό συμβατισμό γίνονται προφανείς στις διατυπώσεις περί γλώσσας άλλοτε ως συμβολαίου και άλλοτε ως περιορισμού, ως ύπαρξης εξωτερικής, μολονότι εσωτερικευμένης από το άτομο, που, όπως οι συλλογικές αναπαραστάσεις, επιβάλλεται στο άτομο με τον καταναγκαστικό της χαρακτήρα και δεν μπορεί ούτε να τροποποιηθεί ούτε να δημιουργηθεί από αυτό. Με την ένταξη λοιπόν της γλωσσολογικής επιστήμης στην αρμοδιότητα της «...Κοινωνικής Ψυχολογίας και κατά συνέπεια της Γενικής Ψυχολογίας [που] θα την ονομάσουμε Σημειολογία», ο Saussure (1979: 43-45) φαίνεται ότι προσεγγίζει το ανώτατο σημείο σύνδεσης της γλωσσολογίας με την κοινωνιολογία.

Επομένως, η παραδοχή της ομοιογένειας του συστήματος, η ανάδειξή της σε ουσιώδες χαρακτηριστικό του λόγου και η υπαγωγή, εντέλει, της γλωσσολογίας στη γνωστική ψυχολογία μέλλει να αποτελέσει κλειδί, κι όχι απλώς θέμα ερευνητικής έμφρασης, για τη μελέτη της γλώσσας εντός των ορίων που χαράσσει η εσωτερική γλωσσολογία.

Κατ' αυτή την έννοια, ο N. Chomsky μπορεί να θεωρηθεί συνεπέστερος μετασοσιρικός από ορισμένους γλωσσολόγους που, ενώ αναφέρονται άμεσα στον Saussure, διατηρούν παρ' όλα αυτά τις επιφυλάξεις τους ως προς ορισμένες ουσιαστικότερες αρχές του⁵. Μολονότι ο Chomsky θεωρεί περιορισμένο το πεδίο της με-

5. Π.χ. ο λειτουργιστής γλωσσολόγος A. Martinet διατυπώνει ρητά τις αντιρρήσεις του τόσο για τη μελέτη της langue όσο και για τα καθολικά γνωρίσματα των γλωσσών (Martinet 1985: 18-19, 66-82 και Martinet 1987).

λέτης της σοσιρικής γλωσσολογίας, επιβεβαιώνει την αρχή της ομοιογένειας σε παραλληλία με τα αξιώματα της εσωτερικής γλωσσολογίας. Αποφεύγει ωστόσο τις παγίδες που περικλείονται στην ιδιότυπη σχέση γλωσσικού-κοινωνικού, σχέση που καταλήγει σε έναν προβληματικό κοινωνικό συμβατισμό. Βασίζοντας την έννοια της γλωσσικής ικανότητας (competence), η οποία συνιστά προνόμιο του είδους, σε εγγενείς ιδιότητες του ανθρώπινου νου, προκρίνει με συνέπεια τη μελέτη της γλωσσικής ικανότητας, της δομής των καθολικών γραμματικών κανόνων, απαλλαγμένων από κάθε υπόνοια κοινωνικών επηρεασμών. Το πρόγραμμα της τσομσικής γλωσσολογίας απαλλάσσει με τη σειρά του τη γλωσσική έρευνα από τα προβλήματα που τίθενται με τον προσδιορισμό του λόγου ως εν μέρει ή συνολικά κοινωνικά καθορισμένου. Κατά συνέπεια, στο όνομα ενός αντιεμπειριστικού «καρτεσιανού ορθολογισμού», καταργεί και την αναγκαιότητα θεώρησης του κοινωνικοπολιτισμικού στοιχείου είτε ως σφαιρικού είτε, αντίθετα, ως συναρτημένου κοινωνικά, γεωγραφικά κ.τλ. Το επιστημολογικά ορθολογικό υποκείμενο του Chomsky συνίσταται στον ιδεατό γνώστη-ομιλητή της γλώσσας, αποσπασμένο από την οποιαδήποτε διυποκειμενική, πολιτισμική και κοινωνική διάσταση της ομιλιακής πράξης (π.χ. Chomsky 1969, 1988).

Είναι προφανές ότι οποιοδήποτε είδος συμπερίληψης της διαφοροποιημένης κοινωνίας, η οποία αποτελεί τη βασική παραδοχή της κοινωνικής γλωσσολογικής μελέτης, βρίσκεται στον αντίποδα της παραπάνω θεώρησης. Εδώ η κοινωνία δεν γίνεται αντιληπτή με την έννοια του σφαιρικού ενιαίου συνόλου, στηριγμένου σε ένα θεώρημα ομοφωνίας κατά τον ντυρκεμικό τρόπο. Συνεπώς, αν αντί για τη langue ή την ικανότητα, μελετάται η γλωσσική συμπεριφορά/χρήση ή ακόμα και ο λόγος (langage) στο σύνολό του, τότε είναι κανείς υποχρεωμένος να αντικαταστήσει την ιδέα του ενιαίου γλωσσικού κώδικα με την εμπειρική έννοια του γλωσσικού ρεπερτορίου και να αναγνωρίσει την ύπαρξη ενός πλήθους υποκωδίκων ή τις παραλλαγές του κώδικα στο εσωτερικό της ίδιας κοινότητας.

Ο παραπάνω άξονας βασικών επιλογών καθορίζει την κοινωνιογλωσσολογική μελέτη ως απάντηση στο σοσιρικό παράδοξο

της κοινωνικής φύσης της γλωσσικής δομής. Και η μεθοδολογική αντιπρόταση δίνεται με την αντιστροφή της πορείας της γλωσσολογίας. Όπως επιμένουν οι κοινωνικά προσανατολισμένοι γλωσσολόγοι, στη μελέτη της γλώσσας χρειάζεται να ξεκινά κανείς από το σύνολο των παραλλαγών μιας κοινότητας και την κοινωνική τους αξία προκειμένου να καταλήξει να ορίσει τη δόμησή της. Το πρόγραμμα λοιπόν της κοινωνικής γλωσσολογίας υποδεικνύει την επαναφορά στη μελέτη της ομιλιακής ετερογένειας προκειμένου να προσδιοριστεί η υποτιθέμενη ομοιογένεια του γλωσσικού συστήματος. Συγχρόνως, στο ίδιο πλαίσιο τονίζεται η ανάγκη μελέτης του αντικειμένου σε άμεση συνάρτηση με τις όψεις της κοινωνικής φύσης της γλώσσας, άρα όχι μόνο των στοιχείων της γλωσσικής δομής αλλά και των γλωσσικών μεταβλητών (έννοια που εισήγαγε ο Labov το 1970). Οι γλωσσικές μεταβλητές είναι τρόποι να πει κανείς τα ίδια πράγματα, που επηρεάζονται εξίσου από κοινωνικούς και γλωσσικούς παράγοντες. Ως σημαντικότεροι κοινωνικοί παράγοντες μπορούν να ιδωθούν η κοινωνική τάξη και η υφολογική ιεράρχηση, στις οποίες η κατανομή των εκδοχών μιας μεταβλητής σύμφωνα με την κοινωνική θέση και το ύφος της περίπτωσης ακολουθούν μία συγκεκριμένη τυπολογία συστηματικά ετερογενή. Συναφείς διερευνήσεις με διαφορετικά μεθοδολογικά απαιτούμενα βρίσκονται στην προσέγγιση της γλωσσικής χρήσης ως κοινωνιοσημειωτικής συμπεριφοράς του M.A.K. Halliday, όπου και εγείρονται υποθέσεις για τη σύνδεση της γραμματικής με το κοινωνιοσημειωτικό γλωσσικό σύστημα, χωρίς, επαναλαμβάνουμε, αυτό να σημαίνει ότι αναιρείται η αυτόνομη συστημική –ή και δομική– οργάνωση της γλώσσας⁶.

Ωστόσο, για τη γλωσσολογία αυτονόητο είναι ότι οι παρατηρούμενες διαφορές στους τρόπους χρήσης της γλώσσας επιβάλλουν την παρατήρηση αλλά και εξήγηση αυτών των διαφορών με

6. Σημειώνονται εδώ τόσο η προσέγγιση του Halliday (1975, 1985) για τις γλωσσικές μεταλειτουργίες και τα σημασιολογικά δίκτυα, όπου επισημαίνεται ο κάθε άλλο παρά αυθαίρετος χαρακτήρας της γλώσσας σε σχέση με το κοινωνικο-πολιτισμικό «νόημα», όσο και εκείνη των Labov και Fanshel (1977) για τα γλωσσικά μεταενεργήματα και τη συναγωγή καθολικών κανόνων του διαλόγου (discourse).

μη κανονιστικά κριτήρια. Άλλο τόσο εύλογο ηχεί το γενικότερο αξίωμα της επιστημονικής γλωσσολογίας, όταν κατ' αρχάς υπερτονίζει την ανάγκη *αξιολογικής ουδετερότητας* στη μελέτη και την περιγραφή της γλώσσας. Όχι μόνο διότι εξ αρχής ο Saussure επιτάσσει τη διάκριση της γλωσσολογίας εν πρώτοις από τη φάση της γραμματικής μελέτης, την οποία κρίνει αντεπιστημονική, εφ' όσον αυτό που την ενδιαφέρει δεν είναι να μελετήσει και να περιγράψει τη γλώσσα στην αυτοδυναμία της, αλλά να καθορίσει κανονιστικά κριτήρια χωρίς παρατηρησιακή μέθοδο (Saussure 1979: 29). Το κριτήριο της *ουδέτερης* έναντι της *κανονιστικής* παρατηρησιακής μεθόδου ακολουθείται πιστά από τη γλωσσολογία ως πρωταρχικό αξίωμα επιστημονικής εγκυρότητας. Η αμεροληψία της οπτικής δεν θεμελιώνεται ασφαλώς μόνο στην ανάγκη της γλωσσολογίας να οροθετηθεί έναντι των προεπιστημονικών μεροληπτικών μελετών της γλώσσας ή και της κανονιστικής γραμματικής μελέτης. Εδράζεται και στην απαίτηση συμμόρφωσής της στα γενικά κριτήρια επιστημονικότητας του νεοθετικισμού και στον περιγραφισμό των στρουκτουραλιστικών σχολών. Έτσι, ο Martinet, λόγου χάριν, διατυπώνει την αξιωματική αρχή σύμφωνα με την οποία η γλωσσολογία οφείλει να είναι η «*επιστημονική μελέτη του λόγου*», σε αντιπαράθεση με μία *κανονιστική*, σύμφωνη με «*αισθητικά ή ηθικά κριτήρια*», επιλογή για τη μελέτη των φαινομένων της ανθρώπινης δραστηριότητας⁷. Πράγμα που, εκτός των άλλων, σημαίνει ότι η μελέτη του λόγου οφείλει να περιλαμβάνει την εξέταση όλων των μορφών της γλώσσας χωρίς να παραγνωρίζει καμία παραλλαγή της. Να παρατηρήσουμε, ωστόσο, ότι ο ίδιος ο Saussure, ο οποίος σύμφωνα με τους συνεχιστές του έργου του αφίσταται των ιδεολογιών, δεν αποφεύγει τις αξιολογικές κρίσεις, όταν πραγματεύεται τη γλωσσική μεταβολή που στηρίζεται στη δράση

7. Συνεπώς, η στάση του γλωσσολόγου απέναντι σε διαδεδομένα λάθη του τύπου «πολύ περισσότερο», «από ανέκαθεν», «Οκτώμβριος» κ.τλ., περιορίζεται στην καταγραφή και την ερμηνεία τους στο πλαίσιο χρήσης τους, χωρίς να συμερίζεται «ούτε την ιερή αγανάκτηση του καθαρολόγου ούτε την άγρια χαρά του εικονοκλάστη» (Martinet 1987: 1-2).

Τα προβλήματα βέβαια μιας μη κανονιστικής αντίληψης για τη γλώσσα καθίστανται δυσεπίλυτα, όταν η εφαρμοσμένη γλωσσολογία καλείται να αντιμετωπίσει τις κατ' ανάγκη ορθοκανονιστικές επιλογές της γλωσσικής εκπαίδευσης.

δύο αντίθετων δυνάμεων («την ενοποιητική δύναμη της συνεπαφής που αντιμάχεται τη διαλυτική επενέργεια του πνεύματος της απομόνωσης»). Το θετικό πρόσημο που αποδίδει στην «ενοποιητική δύναμη» δεν είναι ασφαλώς άμοιρο μιας ηθικής, άρα και κανονιστικής, αντίληψης σύμφωνα με την οποία αυτό το αφηρημένο σύστημα της γλώσσας, το αντικείμενο ανάλυσης, είναι συγχρόνως και ο μοναδικός κανόνας (*poïme*) των εκδηλώσεων του πολύμορφου και ετερόκλητου λόγου. Αυτός ακριβώς είναι και ο σοσιρικός ορισμός της γλώσσας (*langue*) ως ενός *όλου καθ' εαυτόν*, που αποτελεί τη μοναδική φυσική αρχή ταξινόμησης στο αταξινόμητο όλο του λόγου (Saussure 1979: 38-39 και 252 κ.ε.)⁸.

Με αυτή την έννοια, ο σοσιρικός ορισμός της *langue* ως συστήματος κανόνων κινήθηκε στο πλαίσιο ανάπτυξης του στρουκτουραλισμού, ο οποίος, με τη σειρά του, επιχειρώντας να ανακαλύψει τους εμμενείς νόμους της γλωσσικής δομής, πορεύτηκε σε αφαίρεση από την γλωσσική/κοινωνική παραλλαγή (*variation*). Μέσα στο πλαίσιο ανάπτυξης του στρουκτουραλισμού της δεκαετίας του '60, οι θεωρίες της ικανότητας κατά την πρόσληψη επαγγέλλονται μία θεμελιώδη ισότητα, εφ' όσον οι διαφορές ανάμεσα στα άτομα είναι προϊόν πολιτισμικών διαφορών κι όχι διαφορών στη βαθιά γνώση/ικανότητα. Τηρώντας τη διάκριση ανάμεσα στο *δέον* και το *είναι* και εστιάζοντας την προσοχή τους στην αναζήτηση των *a priori* δομών της ερμηνευτικής διαδικασίας, αυτές οι θεωρίες ασκούν ένα είδος έμμεσης νεωτεριστικής κριτικής στη διάσταση ανάμεσα σε αυτό που τα ανθρώπινα όντα *μπορούν* να κάνουν και σε αυτό που στην πράξη *κάνουν*. Ωστόσο, τουλάχιστον στην περίπτωση των γλωσσοεπιστημών, ο συνεπαγόμενος μεθοδολογικός αφαιρετισμός αγγίζει τα ανώτατα όριά του, όταν ανάγει τις πρακτικές σε (γραμματικούς) κανόνες, περιστέλλει τους κοινωνικούς διαφορισμούς και απομακρύνεται από την κοινωνία και τον πολιτισμό⁹.

8. Για τη ντυρκεμική ηθική που διέπει την ιδεολογία της γλωσσικής μεταβολής στον Saussure, δες Marcellesi και Gardin 1979: 232-235.

9. Για την κριτική στον ιδεαλισμό της μετα-καντιανής παράδοσης στις σύγχρονες γλωσσολογικές υποθέσεις, δες και Silverman και Torode 1980: 330-332.

Συνέπεια του αφαιρετισμού είναι να υιοθετείται ως αντικείμενο παρατήρησης μία υποδειγματική «αμιγής» γλώσσα, με καθαρά προτασιακό περιεχόμενο, η γραμματικότητα της οποίας ελέγχεται στη βάση μερικών επιλεγμένων πληροφοριοδοτών ή και μέσω των ενορατικών κριτηρίων του ίδιου του γνωσολόγου. Κατ' αυτόν τον τρόπο, μέσα από την αντίληψη της γλώσσας ως «αντικειμενικά» ουδέτερης οντότητας, ως δεδομένου πράγματος, συγκροτείται ένα ιδιότυπο είδος ρυθμιστικής αντίληψης για την ίδια τη χρήση της γλώσσας¹⁰. Το προτεινόμενο πρότυπο της γλώσσας θεμελιώνεται σε μία σειρά από αφαιρέσεις: αφαίρεση από τις κοινωνικές ιδιότητες ακροατών-ομιλητών· αφαίρεση από το κοινωνικό περιβάλλον του γλωσσικού ενεργήματος· αφαίρεση από το περιεχόμενο του τι λέγεται. Έτσι, η κριτική στον αφαιρετισμό της ενοποιητικής, εσωτερικής σοσιρικής γλωσσολογίας, κριτική που αντιπρότεινε τη μελέτη της γλώσσας όπως τη χρησιμοποιούν οι κοινωνικοί ομιλητές, εστιάστηκε στη διερεύνηση της συστηματικής, κοινωνικά αιτιολογημένης και υποκινούμενης, ετερογένειας της ομιλίας και στη διερεύνηση των «εξωτερικών παραγόντων» που επηρεάζουν τη γλώσσα.

Αιτιολογημένη σχεσιακή αντίληψη για τη γλώσσα

Δεν είναι τυχαίο το γεγονός ότι παρόμοια κριτική στον «αφαιρετικό αντικειμενισμό» όσο και στον «ατομικιστικό υποκειμενισμό» των γλωσσικών θεωρήσεων, με επιχειρήματα που θα μπορούσαν να χαρακτηριστούν συναφή με αυτά της σύγχρονης κοινωνιογλωσσολογίας ή και της εθνογραφίας της ομιλίας, είχε ασκηθεί στο πλαίσιο της μαρξιστικής φιλοσοφίας της γλώσσας

10. Σύμφωνα με τον τρέχοντα ορισμό της σταθμισμένης γλωσσικής παραλλαγής (standard language), αυτή η παραλλαγή χρησιμοποιείται με μικρές τοπικές και ατομικές τροποποιήσεις από τα μορφωμένα άτομα μιας εθνικής γλώσσας και αποτελεί την καλύτερη μορφή ομιλίας εξαιτίας του πολιτισμικού της κύρους και της «κυκλοφορίας» της (*The Oxford English Dictionary*). Για την αντίστοιχη νεοελληνική γλώσσα κοινής συνεννόησης, δες π.χ. Mackridge 1987.

από τον Mikhail Bakhtine. Στη θεωρία του «ιδεολογικού σημείου», που ανέπτυξε ο Bakhtine το 1929¹¹, συμπυκνώνονται μία σειρά ενδιαφέρουσες σημειωτικού τύπου παρατηρήσεις, οι οποίες καταλήγουν στην ανάλογη μέθοδο μελέτης της γλώσσας. Σημειωτέον ότι οι παρατηρήσεις του για την κοινωνικο-ιδεολογική φύση της γλώσσας τηρούν αποστάσεις από τη μηχανιστική αντίληψη της γλώσσας ως παθητικής αντανάκλασης της πραγματικότητας, αντίληψη η οποία κυριαρχούσε στη σχετική μαρξιστική γραμματολογία (με κύριο εκφραστή της τη «Νέα Θεωρία για τη γλώσσα» του N. Marr). Συνάμα όμως απορρίπτει και τον αυθαίρετο χαρακτήρα του γλωσσικού σημείου, της αντίληψης δηλαδή που δέσποζε στη Δύση μετά την έλευση της σοσιρικής γλωσσολογίας. Με την ιδιαίτερη έννοια του σημείου που προτείνει ο Bakhtine φιλοδοξεί να υπερβεί τόσο τον ιδεαλισμό όσο και τον ψυχολογισμό. Στην ουσία, στάδιο εκκίνησης της πραγμάτευσής του αποτελεί η κριτική στον ουδέτερο χαρακτήρα της σοσιρικής langue. Υιοθετώντας ωστόσο μια «υλιστική» ιδέα της γλώσσας ως κοινωνικού γεγονότος –κι εδώ συμφωνεί με τον Saussure–, τη μεταφέρει έξω από τα όρια που της έχει επιβάλει η ενοποιητική γλωσσολογία και την επανεξετάζει σε συνάρτηση με τις εκδηλώσεις της, δηλαδή την ομιλία (parole), την οποία η σοσιρική γλωσσολογία έχει παραμερίσει από τη μελέτη της, αποδίδοντάς της γνωρίσματα ατομικής εκφώνησης. Για τον Bakhtine, η εκφώνηση, νοούμενη ως αντίγραφο του κοινωνικού διαλόγου, αποτελεί τη βασική μονάδα της γλώσσας. Είναι κοινωνικής φύσης εφ' όσον δεν μπορεί να υπάρξει έξω από κοινωνικά συγκείμενα και, κατά συνέπεια, έχει κοινωνικο-ιδεολογική δόμηση. Εμμέσως λοιπόν αμφισβητεί τη μεθοδολογική διάκριση ανάμεσα σε γλώσσα και ομιλία, επιχείρημα που θα αποτελέσει καταστατική αρχή και στις σύγχρονες κοινωνιογλωσσολογικές προσπελάσεις.

11. Η γαλλική έκδοση του έργου *Le marxisme et la philosophie du langage* (εισαγωγή R. Jakobson, Minuit, Παρίσι 1977) σημειώνει ως συγγραφέα του βιβλίου τον Mikhail Bakhtine, μολονότι φέρει –σε παρένθεση στην έκδοση– το όνομα του γλωσσολόγου και μαθητή του V.M. Volochinov. Στην ουσία όμως μάλλον πρόκειται για έργο που γράφτηκε με τη συνεργασία των δύο συγγραφέων.

Η επαναξέταση της φύσης του σημείου αναπτύσσεται με την κριτική αφ' ενός στον «ιδεαλιστικό υποκειμενισμό» (στους εκπροσώπους του ρεύματος κατατάσσει τον Humboldt και τον Vossler) και αφ' ετέρου στον «αφηρημένο αντικειμενισμό» (Descartes, Leibniz, Saussure, Bally). Και τα δύο ρεύματα εμμένουν στη μυθολογία της μοναδικότητας της εκφώνησης, το πρώτο για να την εξυμνήσει, το δε δεύτερο για να την απαξιώσει. Στο πρώτο ρεύμα ασκεί κυρίως κριτική σε σχέση με την ιδεαλιστική αντίληψη της γλώσσας ως αδιάκοπης ατομικής, άρα ιδιοσυγκρασιακής δημιουργίας (Bakhtine 1977: 71-95). Στο δεύτερο ρεύμα καταμαρτυρεί φορμαλιστικό αφαιρετισμό από τις συνθήκες λεκτικής αλληλεπίδρασης και παραγνώριση των δρώντων κοινωνικών ομιλητών. Και στις δύο ωστόσο περιπτώσεις διαβλέπει κοινά σημεία, αν μη τι άλλο σε ό,τι αφορά την εισαγωγή αναλυτικών διχοτομιών (*ενέργεια/έργο* στην περίπτωση του ιδεαλιστικού υποκειμενισμού, *γλώσσα/ομιλία* σ' αυτήν του αφηρημένου αντικειμενισμού), οι οποίες παραμερίζουν τους ομιλητές ως κοινωνικούς δρώντες και συσκοτίζουν τη «θεμελιώδη πραγματικότητα της γλώσσας», δηλαδή «το κοινωνικό φαινόμενο της λεκτικής αλληλεπίδρασης που συντελείται μέσα από την εκφορά και τις εκφορές» (Bakhtine 1977: 136).

Επανεξετάζοντας λοιπόν την έννοια του γλωσσικού σημείου εισηγείται την παραλλακτικότητα και την αντίφαση που περικλείεται στην αναγνώριση και κατανόησή του από τους κοινωνικούς ομιλητές. Για τον Bakhtine, η ουσιώδης ιδιότητα του σημείου είναι ο *πολυτονισμός* του, πράγμα που αποκαλύπτει και τον ιδεολογικό του, επομένως κάθε άλλο παρά ουδέτερο, χαρακτήρα. Κι ακόμα περισσότερο, υπογραμμίζει ο Bakhtine, όλες οι ιδεολογίες είναι συστήματα *ιδιαζόντων* σημείων, δηλαδή ο χώρος τους συμπίπτει με το χώρο των σημείων. Έτσι, θέτει το πρόβλημα *μεταξύ σημείωσης* (δηλαδή την αναγνώριση του σημείου) και *σηματολογίας* (την κατανόηση της ενότητας του σημείου), θεματοποιώντας στοιχεία της σύγχρονης σημειωτικής. Με σημειωτικούς όρους, κατά τη διάρκεια των λεκτικών ανταλλαγών, οι ομιλητές πρέπει να *κατανοήσουν* το σημείο. Αντίθετα, αυτό που οι ομιλητές οφείλουν να *αναγνωρίσουν* είναι το *σήμα*, η αφηρημένη, σύμ-

φωνη με τη λεξικοσυντακτική νόρμα, σταθερή γλωσσική ενότητα. Στον κοινωνικό πολυτονισμό του σημείου διακρίνεται η σύγκρουση αντιφατικών δεικτών αξίας, εφ' όσον δεν είναι ατομικό εσωτερικό γεγονός, αναγώγιμο στην ψυχολογική ανθρώπινη διάσταση, παρά δίνεται πάντα έξω από την ατομική συνείδηση, στο μεταίχμιο μεταξύ *οργανισμού και κοινωνίας*. Σύμφωνα λοιπόν με αυτή την ανάλυση το ιδεολογικό σημείο δεν αποτελεί πλέον αντανάκλαση της «πάλης των τάξεων», αλλά έδρα της και σημείο έντασης. Προκειμένου να δείξει ότι το υποτιθέμενο σταθερό σύστημα της γλώσσας αποτελεί κατασκευή των γλωσσολόγων, καταφεύγει στο παράδειγμα της άλλης σημαντικής σοσιολογικής διάκρισης σχετικής με τη συγχρονία-διαχρονία. Υποστηρίζει ότι το συγχρονικό σύστημα αποτελεί επινόημα των γλωσσολόγων, όπως άλλωστε και η συγκρότηση της έννοιας του κόρπους δεδομένων, την οποία χαρακτηρίζει αναγωγιστική (Bakhtine 1977: 14). Για τους φυσικούς λοιπόν ομιλητές-χρήστες, η γλώσσα δεν είναι ένα σταθερό σύστημα: οι γλωσσικές μορφές αποκτούν χαρακτήρα σημειωτικής πολυμορφίας, εφ' όσον η σημασιοδότηση επηρεάζεται από την εκφραστική επιτόνιση, το θεματικό περιεχόμενο, τη συνάρτηση της εκφώνησης από ένα συγκεκριμένο εξωγλωσσικό συγκείμενο. Μοναδική πραγματικότητα για το χρήστη της γλώσσας αποτελεί η καινούργια αξία που αποκτά το σημείο αναφορικά με ένα «θέμα». Το θέμα αντιστοιχεί στο περιεχόμενο της μορφής επικοινωνίας και της μορφής της εκφώνησης, που αποτελούν αδιάσπαστη οργανική ενότητα.

Ο συγγραφέας, σύροντας τη διάκριση μεταξύ ψυχοφυσιολογικού και κοινωνικού (Bakhtine 1977: 29-30), θεματοποιεί τη γλωσσική συνείδηση προσδιορίζοντάς την ως ιδεολογικό επινόημα, δομημένο ωστόσο διαμέσου του σημείου. Ταυτοχρόνως όμως της αποδίδει τον αναγκαίο χαρακτήρα αντικειμενικού γεγονότος και κοινωνικής δύναμης. Αφ' ης στιγμής η συνείδηση αντικειμενοποιείται μέσα από τα άλλα συστήματα (την επιστήμη, την τέχνη, την ηθική κ.τ.λ.), καθίσταται με τη σειρά της υλική δύναμη, ικανή να επενεργήσει με τη σειρά της τόσο στην κοινωνική ζωή όσο και στη διανοητική δραστηριότητα και τη σκέψη. Έτσι, διαπιστώνει ότι δεν ισχύει τόσο ότι η έκφραση προσαρμόζεται στον

εσωτερικό μας κόσμο όσο ότι ο εσωτερικός μας κόσμος προσαρμόζεται στις δυνατότητες και τους προσανατολισμούς της έκφρασής μας (Bakhtine 1977: 129-130). Κατά συνέπεια η μελέτη του συμπίπτει με την εξέταση της λογικής που διέπει την ιδεολογική επικοινωνία και δεν απαιτεί κανενός είδους ψυχολογική προσπέλαση· απεναντίας οφείλει να αποτελέσει κατ' εξοχήν αντικείμενο της κοινωνιολογίας των ιδεολογιών (Bakhtine 1977: 30).

Η διαλεκτική θεώρηση του Bakhtine σχετικά με την εξέλιξη της γλώσσας μέσα στη λεκτική επικοινωνία απηχείται και στη μεθοδολογική σειρά, που προτείνει για τη μελέτη της γλώσσας. Σύμφωνα με αυτό το πρόγραμμα, η πρώτη φάση πρέπει να περιλαμβάνει τις μορφές και τους τύπους λεκτικής αλληλεπίδρασης σε συνάρτηση με τις πιο συγκεκριμένες συνθήκες όπου υλοποιείται· στη συνέχεια οι μορφές των επιμέρους εκφορών και ενεργημάτων πρέπει να εξετάζονται στο πλαίσιο της αλληλεπίδρασης της οποίας αποτελούν στοιχεία, δηλαδή σε σχέση με τη ζωή και την ιδεολογική δημιουργία που προσδιορίζονται από τη γλωσσική αλληλεπίδραση· και, κατά συνέπεια, η συνήθης γλωσσολογική μελέτη και ερμηνεία οφείλει να αποτελέσει το τελευταίο στάδιο της μελέτης (Bakhtine 1977: 137).

Δεν πρόκειται μόνο για ένα είδος αντιστροφής στην ιεράρχηση της συνήθους εσωτερικής γλωσσολογικής μελέτης, αλλά για πρόσθεση των αναγκαίων βημάτων για την κατανόηση της σύνδεσης γλώσσας και ομιλίας. Στην ουσία, πρόκειται για την ίδια μεθοδολογική σειρά που θα προτείνει η σύγχρονη κοινωνική γλωσσολογία (από το «εξωτερικό» στο «εσωτερικό», από τις μορφές στη δομή), μολονότι οι μεθοδολογικές ασάφειες της μπαχτινικής θεωρίας δεν επέτρεψαν την εκμετάλλευσή της από τη γλωσσολογική έρευνα. Η μπαχτινική μέθοδος προσπαθεί να καταστήσει σαφές ότι ο μηχανισμός της ενεργούς πρόσληψης της ομιλίας του «άλλου» δεν εξαρτάται από τυχαίες ψυχολογικο-υποκειμενικές διαδικασίες, αλλά από σταθερές κοινωνικές τάσεις. Αυτή η προσέγγιση, ωστόσο, δεν κατορθώνει να απομακρυνθεί από την κλασική κοινωνιολογική μέθοδο της αποκωδικοποίησης των μορφών διαλόγου μέσα από την οπτική των σταθερών κοινωνικών τάσεων. Εφαρμόζοντας λοιπόν τη θεωρία του στην πράξη, ο

Bakhtine μελετά τον *πλάγιο λόγο* στα λογοτεχνικά κείμενα, και πιο συγκεκριμένα τη σχέση ανάμεσα στα γλωσσικά συμφραζόμενα του ίδιου του συγγραφέα και στον παρατιθέμενο λόγο των «άλλων», που αποκαλύπτουν το κοινωνικό υπόβαθρο και το σύστημα των σκέψεων, πεποιθήσεων, αισθημάτων των συγγραφέων ως δρώντων κοινωνικών υποκειμένων της εποχής τους¹². Πρέπει να σημειωθεί εδώ, ωστόσο, ότι η ανάλυση των διαλογικών κειμένων, την οποία ασκεί ο Bakhtine, διαφέρει σε σημαντικό βαθμό από τις αναλύσεις κειμένων των σύγχρονων αποδομιστικών ρευμάτων. Μολονότι επικεντρώνεται στην ιστορικότητα των κειμένων και εντοπίζει τα χαρακτηριστικά της –περισσότερο ή λιγότερο– αυταρχικής κοινωνικής δόμησής τους, καθόλου δεν θεωρεί ότι αυτές οι διακρίσεις εξαρτώνται από τον τρόπο με τον οποίο διαβάζουμε τα κείμενα. Αντίθετα, προτείνει τη δική του μέθοδο ανάγνωσής τους ως κλειστή και αντικειμενική.

Μολονότι οι εργασίες του Bakhtine θα έπρεπε, αν μη τι άλλο, να προσφέρουν εργαλεία αναθεώρησης για τη συζήτηση σχετικά με την υπόσταση της γλώσσας ως εποικοδομήματος και ταξικού φαινομένου, όπως αναπτύσσεται εντός των στενών ορίων της θεωρίας του N.J. Magg, οι μαρξιστικές γλωσσοεπιστήμες εμμένουν, παγιδευμένες στην προσπάθεια να ορίσουν τη γλώσσα ως σύστημα και την οντολογία της ως εποικοδόμημα. Το σημείο κορύφωσης, ίσως και λήξης αυτής της συζήτησης, στάθηκε βέβαια η γλωσσολογική επέμβαση του Στάλιν με τίτλο *Ο μαρξισμός και η γλωσσολογία* (1950), η οποία υπήρξε καθοριστική για τη μετέπειτα εξέλιξη της γλωσσολογίας στις ΕΣΣΔ, επαναφέροντάς την στο πλαίσιο της αφαιρετικής γλωσσολογίας.

Η παρέμβαση σκόπευε να διαψεύσει το βασικό ισχυρισμό της μηχανιστικής θεωρίας των σταδίων του N.J. Magg με την επωνυμία «Νέα θεωρία της γλώσσας», σύμφωνα με την οποία οι μεταβολές στην παραγωγική βάση παράγουν τις μεταβολές στο εποικοδόμημα. Κατ' αυτό τον τρόπο η γλώσσα συγκαταλέγεται

12. Για τις τυπολογίες των λογοτεχνικών κειμένων σε διαφορετικές ιστορικές περιόδους και τα αυταρχικά ή σχετικιστικά χαρακτηριστικά τους, δες ειδικότερα το τελευταίο μέρος του έργου (Bakhtine 1977) καθώς και Μπαχτίν 1980, Τοντόροφ 1994.

στο εποικοδόμημα με την ευρεία έννοια του όρου. Όσον αφορά την απόπειρα εφαρμογής του μαρξισμού της εποχής στη γλωσσολογία, δεν παρουσιάζουν κανένα απολύτως ενδιαφέρον τα απλοϊκά συμπεράσματα ως προς τα τυπικά μορφολογικά στοιχεία που συνάγονται από τα παραδείγματα σύγκρισης των δίγλωσσων εθνοτήτων της Αρμενίας και της Γεωργίας. Όπως συμβαίνει και σε άλλες περιπτώσεις, αυτό που παρουσιάζει κάποιο ενδιαφέρον είναι η σημασιολογική πλευρά της σύγκρισης των γλωσσών, κυρίως σε ό,τι αφορά τη σειρά και τα συμφραζόμενα των λέξεων που αφορούσαν τα εργαλεία, τις παραγωγικές εργασίες και τις κοινωνικές σχέσεις. Η σχολή του Μαρξ υποστηρίζει ότι οι γλώσσες διαφορετικών εθνοτήτων, με παρόμοια κοινωνική δομή και με κοινό χαρακτηριστικό τη συνύπαρξη μίας φεουδαρχικής και μίας λαϊκής γλώσσας, παρουσίαζαν μεγαλύτερες ομοιότητες ως προς αυτές τις όψεις ανάλογα με την κοινωνική τάξη στις διαφορετικές εθνότητες απ' ό,τι οι γλώσσες των διαφορετικών τάξεων στο εσωτερικό της ίδιας εθνότητας¹³.

Είναι προφανές ότι η ύστερη κατηγορηματική διακήρυξη του Στάλιν ότι η γλώσσα είναι εργαλείο όλου του λαού κι όχι κάποιας τάξης εις βάρος των άλλων οφείλει να εξηγηθεί μέσω των αναγκών γλωσσικού προγραμματισμού στις ΕΣΣΔ. Η κατάργηση όλων των αφελών και λιγότερο αφελών στοιχείων του μαρξισμού κρίνεται απαραίτητη ως θεωρητική θεμελίωση προκειμένου να επιτευχθεί μία «γλωσσική» συμφωνία ικανή να προωθήσει το πολιτικό ενοποιητικό πρόγραμμα. Ωστόσο, η καταδίκη του μαρξισμού από τον Στάλιν δεν τοποθετείται στη βάση της αναθεώρησης των, ούτως ή άλλως, προβληματικών ορισμών της «βάσης» και του «εποικοδομήματος». Αυτό που επιχειρεί είναι να εξαιρέσει τη γλώσσα από τα υπόλοιπα εποικοδομήματα, ούτως ώστε να της αποδώσει ένα χαρακτήρα ομοφωνικού εργαλείου «στην υπηρεσία όλου του λαού». Έτσι, η θέση του στο ερώτημα του τρόπου με τον οποίο οι γλωσσικές δομές αντανακλούν τις κοινωνικές και οι-

13. Για την εκτενέστερη επισκόπηση της σχετικής μαρξιστικής γραμματολογίας, δες Marcellesi και Gardin 1979.

κονομικές δομές, μπορεί να συνοψιστεί ως εξής: αυτά καθ' εαυτά τα εποικοδομήματα, τα οποία θεμελιώνονται πάνω στο λόγο (langage), έχουν σχέση αντανάκλασης με τις οικονομικές συνθήκες· το πρωτογενές όμως σύστημα της γλώσσας είναι ουδέτερο σε σχέση με τα κοινωνικο-ιστορικά φαινόμενα από τα οποία αναδύεται και τα οποία απλώς εκφράζει και περιγράφει. Επομένως η γλώσσα δεν συμμετέχει στα υπόλοιπα εποικοδομήματα, διατηρώντας την αυτονομία της ως ουδέτερο σύστημα αναφοράς στα κοινωνικά συμβάντα. Είναι λοιπόν προφανείς οι ομοιότητες της αναθεώρησης με το σοσιολογικό ορισμό του αυθαίρετου του γλωσσικού σημείου και της γλώσσας ως ιδιότυπου θεσμού. Η παρέμβαση του Στάλιν επαναφέρει το γλωσσικό ζήτημα στα όρια της «κοινής λογικής» –όπως αποφάνθηκαν πολλοί μαρξιστές, γλωσσολόγοι και μη– και στα αφαιρετικά του θεμέλια, απομακρύνοντάς το από την «τρέλα» μίας ανορθολογικής προσέγγισης όπως αυτή του μαρισμού¹⁴.

Παρ' όλα αυτά, το πρόβλημα των σχέσεων της γλώσσας με την εξωγλωσσική πραγματικότητα ή και την κοινωνία ή και τον πολιτισμό συνεχίζει να τίθεται σε οποιαδήποτε απόπειρα ανάλυσης του φαινομένου, στο περιθώριο των φορμαλιστικών γλωσσολογικών μεθόδων. Με άλλα λόγια, επανεξετάζεται όποτε η γλώσσα δεν αντιμετωπίζεται κάτω από την οπτική της αυτοδυναμίας της, αλλά τοποθετείται «εν σχέσει» με διαφορετικά συστήματα. Και σε αυτές τις περιπτώσεις, επαναλαμβάνουμε, μπορούμε να διακρίνουμε στοιχεία μετριασμένου τουλάχιστον σχετικισμού. Τυπικό παράδειγμα αποτελεί ο Πολωνός φιλόσοφος A. Schaff, ένας από τους σημαντικότερους μελετητές του προβλήματος της σημασίας στη μαρξιστική φιλοσοφία. Όταν πραγματεύεται τις σχέσεις μεταξύ γλώσσας, σκέψης και πραγματικότητας,

14. Επιχείρημα για τη διάψευση του μαρισμού συνιστά η συνέπεια της σχετικής υπόθεσης, ότι δηλαδή το ότι αν ίσχυε η υπόθεση, τότε θα σήμαινε πως υπάρχει μία αστική, μία προλεταριακή κ.τλ. γραμματική. Πρβ. και L. Althusser, *Για τον Μαρξ* (Γράμματα, Αθήνα 1978) όπου σημειώνει ότι η τρέλα του υπερβάλλοντος ζήλου όσων φιλοδοξούσαν να αποδώσουν στη γλώσσα ταυτότητα εποικοδομήματος εκάμθη εν μέρει και χάριν στον Στάλιν, ο οποίος υπέδειξε ότι υπάρχουν όρια στην υιοθέτηση του κριτηρίου της κοινωνικής τάξης.

υπερασπίζεται την αντιγραφική θεωρία της γνώσης έναντι των κύριων, κατά την κριτική του, ιδεαλιστικών τάσεων της φιλοσοφίας του 20ού αιώνα, δηλαδή το νεοκαντιανισμό, το λογικό θετικισμό και το συμβατιστικό τους υπόστρωμα. Καταπιάνεται με την απόρριψη της κοινής θέσης που αποδίδει στα δύο ρεύματα, θέση σύμφωνα με την οποία η γλώσσα δεν αποτελεί ενδιάμεσο ανάμεσα στην πραγματικότητα και το υποκείμενο, αλλά κατασκευάζει τον κόσμο. Επιχειρώντας να αποφύγει τις παγίδες τόσο μιας μηχανιστικής αντίληψης της γλωσσικής αντανάκλασης όσο και ενός αφελούς ρεαλισμού, είναι υποχρεωμένος να εξετάσει την αλήθεια ορισμένων προβλημάτων που αποκαλύπτονται τόσο «κάτω από τη μυστικοποιημένη περιβολή του γλωσσικού συμβατισμού» όσο και στον ντετερμινισμό της ισχυρής εκδοχής της υπόθεσης του Whorf. Κινούμενος σε ένα αυστηρό πλαίσιο του μαρξισμού ως ολιστικής οπτικής του κόσμου και στηριζόμενος στην προϋπόθεση της αδιαίρετης ενότητας γλώσσας-σκέψης και της γλώσσας ως αντανάκλασης των πραγμάτων, υπογραμμίζει τον ενεργό ρόλο της γλώσσας στη σκέψη, διατυπώνοντας τις διαλεκτικές σχέσεις που τις συνδέουν. Και ως προς αυτό δεν διαφοροποιείται σε μεγάλο βαθμό από την παράδοση της ιδεαλιστικής θεώρησης της γλώσσας-σκέψης των Herder και Humboldt, μολονότι τα εργαλεία του εμπειρικού ελέγχου που προτείνει αφορούν πολιτισμικές και όχι εθνικές κατηγορίες.

Έτσι, ο Schaff καταλήγει να συμφωνήσει με ένα από τα βασικά αξιώματα του λογικού θετικισμού και του συμβατισμού: ότι, εντέλει, είναι αναμφισβήτητο το γεγονός ότι δεν μπορεί κάποιος να «σκεφτεί», δηλαδή να θέσει ένα ερώτημα, σε μία συγκεκριμένη γλώσσα, εφ' όσον αυτή η γλώσσα δεν έχει τους κατάλληλους όρους. Επομένως η εννοιολογική σκευή μιας γλώσσας –είτε στις ακραίες περιπτώσεις εντελώς διαφορετικών μεταξύ τους γλωσσών είτε στις σημασιολογικές διαφορές συγγενικών γλωσσών– επηρεάζει κατά κάποιο τρόπο και τη δυνατότητα επιστημικής προσέγγισης της πραγματικότητας (Schaff: 77, 83, 218-219). Μολονότι ορθώς απορρίπτει ως αστήρικτες τη μη μεταφρασιμότητα και την κατασκευαστική αντίληψη της γνώσης μέσω γλώσσας, δεν αρνείται την ύπαρξη των διαφορετικών παράλληλα με τα όμοια

(καθολικά) στοιχεία, τα οποία μπορούν να επαληθευτούν μέσα από εμπειρική έρευνα σε επαρκώς μεγάλη κλίμακα. Και υπερασπιζόμενος την αλήθεια που υπάρχει στην αντιγραφική θεωρία της γνώσης, αποφαίνεται ότι αυτή χαρακτηρίζεται από τη συνεχή αλληλενέργεια της αντικειμενικής και της υποκειμενικής όψης της ανθρώπινης γνώσης, άρα και της γλώσσας.

Βεβαίως ο Schaff, όταν εξετάζει τις σχέσεις μεταξύ πραγμάτων και γλώσσας –ή μάλλον, τη διαδικασία γνώσης του κόσμου μέσω γλώσσας– και όταν υποστηρίζει τη διαλεκτική σχέση μεταξύ υποκειμένου και αντικειμένου, δεν αναφέρεται σε θέματα ιδεολογίας εντός των κοινωνικών σχηματισμών ούτε σε κοινωνικούς δρώντες, αλλά σε εθνογραφικές συλλήψεις συνολικών πολιτισμών και ψυχολογικών ατομικών υποκειμένων.

Στην επίσης μαρξιστική τους προσέγγιση, οι γλωσσολόγοι Marcellesi και Gardin επιμένουν στην ανάγκη συζήτησης του θέματος της αντανάκλασης με όρους κοινωνικά διαφοροποιημένης γλωσσολογίας. Το ενδιαφέρον είναι ότι καταλήγουν σε συμπεράσματα διαφορετικά διατυπωμένα. Συμπεραίνουν λοιπόν ότι η γλώσσα δεν είναι ασφαλώς μηχανιστική αντανάκλαση της κοινωνίας και των πραγμάτων, αλλά είναι απεικόνιση του κόσμου και της ιστορίας έμμεσα, εφ' όσον είναι αντανάκλαση της γλωσσικής δραστηριότητας, η οποία με τη σειρά της είναι αντανάκλαση του κόσμου. Σύμφωνα με τους συγγραφείς, χαρακτηριστική του φαινομένου της αντανάκλασης και της γλωσσικής συνείδησης είναι η κατηγοριοποίηση που κάνει η γλωσσική δραστηριότητα ανάλογα με τις διαφορετικές εθνικές γλώσσες: πρόκειται για «προϊόν της αντικειμενικής πραγματικότητας που συγκροτείται από τη γλωσσική δραστηριότητα σε αλληλεπίδραση με το είδος παράστασης όπως έχει μεταδοθεί από την κοινωνία και θεμελιώνεται στην ιστορία» (Marcellesi και Gardin 1979, ειδικά κεφ. 2.I-VII και 320-321).

Μπορούμε να πούμε ότι σε κάθε εκδοχή της θεωρίας της αντανάκλασης διακρίνονται ψήγματα ισομορφισμού και σχετικισμού, εφ' όσον αντανάκλαση δεν συνεπάγεται βεβαίως αντίγραφο ή αναπαραγωγή, αλλά μία ειδοποιό διαφορά ανάμεσα στην υποκειμενική αναπαράσταση και το αντικείμενο που αντικατο-

πριζεται. Αυτή η εικόνα δεν είναι εξατομικευμένη, ανεξάρτητη από το αντικείμενο, αλλά το προσεγγίζει συνεχώς κατά τη διάρκεια της ιστορικής εξέλιξης της γνώσης (Marcellesi και Gardin 1979: 320). Από τη στιγμή που γεννιέται η γλωσσική συνείδηση, οι σχέσεις μεταξύ γλωσσικής δραστηριότητας και πραγματικότητας καθίστανται κατ' ανάγκην αλληλεπιδράσεις. Έτσι, η έννοια της αλληλεπίδρασης μεταξύ γλώσσας και πραγματικότητας μοιάζει να αποτελεί την οριστική απάντηση στις συζητήσεις περί γλωσσικού ντετερμινισμού, οι οποίες διεξήχθησαν κυρίως στις δεκαετίες '50 έως και '70, αλλά συνεχίζουν να διατρέχουν τις διαφορετικές γλωσσολογικές θεωρήσεις.

Γλωσσικός ντετερμινισμός και γλωσσολογία

Το ζήτημα των γλωσσικών καθολικών χαρακτηρίζει αντιθετικές αποφάνσεις των γλωσσολόγων και μοιάζει να συστρατεύει οπαδούς διαφορετικών σχολών. Για παράδειγμα, ο Saussure (1979: 236-237) αναφέρεται στο θέμα όταν αρχίζει να μνημονεύει τη διαφορετικότητα των γλωσσών, η μελέτη της οποίας ανήκει στην αρμοδιότητα της «εξωτερικής γλωσσολογίας». Αφήνει λοιπόν μετέωρη την απόφαση σχετικά με τα καθολικά, κυρίως όμως επειδή η ύπαρξή τους δεν μπορεί να αποδειχτεί εμπειρικά. Ωστόσο, παροτρύνει τη σύγκριση των γλωσσών που μπορεί να οδηγήσει στην ανακάλυψη ενός γενικού γραμματικού μηχανισμού ή και τη λογική τυπολογία που υποστηρίζει τη σκέψη (Saussure 1979: 236-237). Έτσι, όχι μόνο δεν αποκλείει τη μονογενετική αντίληψη της γλώσσας, αλλά ανοίγει επισήμως το δρόμο για την εμπειρική απόδειξή της μέσω γλωσσολογικών προγραμμάτων, όπως θα πραγματοποιούν κυρίως στο πλαίσιο της γενετικής γραμματικής.

Στην ουσία όμως υπάρχει ακόμα μία ανοιχτή συζήτηση, διατυπωμένη με διαφορετικούς όρους, σχετικά με τον υποκινούμενο από την κοινωνικοπολιτισμική πραγματικότητα χαρακτήρα της γλώσσας και της ομιλίας. Πράγμα που σημαίνει ότι οι κοινωνιο-γλωσσολογικές προσεγγίσεις τείνουν να αποδέχονται ένα γενικό ευρετικό κριτήριο κάποιου είδους κοινωνικού ντετερμινισμού που

ισχύει για ορισμένες όψεις της ομιλίας, αντιστρέφοντας κατ' αυτόν τον τρόπο την κύρια κατεύθυνση του γλωσσικού ντετερμινισμού.

Το ζήτημα, απλουστευμένα, τίθεται ως εξής: αν υπάρχουν γλωσσικά καθολικά των οποίων τα χαρακτηριστικά συμμερίζονται όλες οι φυσικές γλώσσες, τότε δεν προσφέρεται έδαφος σε κανενός είδους γλωσσική σχετικότητα, εφ' όσον στις διαφορετικές γλώσσες, ανεξάρτητα από την επιφανειακή διαφοροποίησή τους, εκφράζονται οι ίδιες κατηγορίες σκέψης ή τα μη γλωσσικά δεδομένα. Κατά συνέπεια, είναι πιθανόν πολλές από τις διαφορές μεταξύ γλωσσών να οφείλονται σε απλές διαφορές της επιφάνειας, ενώ οι εσωτερικοί μηχανισμοί της γλώσσας να είναι, παρά τα εξωτερικά φαινόμενα, κοινοί σε ανθρώπους από διαφορετικούς πολιτισμούς.

Από την άλλη πλευρά, η λειτουργικά διαφοροποιημένη γλωσσολογία αμφισβητεί τη θεματοποίηση των γραμματικών καθολικών και στοιχίζεται μάλλον υπέρ της θεώρησης των οιονεί καθολικών (*quasi universals*)¹⁵. Γεγονός παραμένει ότι η οπτική του συνεχούς λόγου (*discourse*) και της εκφώνησης καθιστούν λιγότερο ευλογοφανή τον εκ των προτέρων ενδογλωσσικό καθολικισμό. Πιο συγκεκριμένα, η έννοια του εκφωνήματος ως ενεργήματος της ανθρώπινης πράξης και οι πραγματολογικοί περιορισμοί απέναντι στον κάθε άλλο παρά ιδεατό (όπως θα τον ήθελε ο Chomsky) ομιλητή/ακροατή, τροποποιούν σημαντικά την προβληματική των καθολικών της γλώσσας. Πρόκειται λοιπόν για μία αντιπαράθεση που ξαναθέτει το πρόβλημα της σύνδεσης της γλώσσας με άλλα συστήματα, ιδιαιτέρως την κοινωνία και τον πολιτισμό, και, αναπόδραστα, της γλωσσολογίας με άλλες επιστήμες. Να υπενθυμίσουμε ότι η εσωτερική γλωσσολογία παρέκαμψε το συγκεκριμένο πρόβλημα μέσω της αυστηρής οροθέτησης της γλωσσικής επιστήμης σε απόσταση τόσο από ιδεολογίες όσο και από άλλους επιστημονικούς κλάδους.

15. Ο όρος «καθολικοφανής» (οιονεί καθολικά) χρησιμοποιείται από τον Martinet (1987, κεφ. «Στοχασμοί πάνω στις καθολικές δομές του λόγου»). Για τη συνοπτική συζήτηση περί καθολικών, δες Dubois κ.ά. 1973, λήμματα «*grammaire universelle*» και «*universaux de langage*».

Προδρομική της συζήτησης περί των γλωσσικών καθολικών (και, εμμέσως ή αμέσως, περί του υποχρεωτικού χαρακτήρα της νατιβιστικής υπόθεσης για τη γλώσσα, που κρίθηκε ότι τοποθετείται στον αντίποδα του σχετικισμού) αποτελεί εν μέρει και η συζήτηση περί γλωσσικής σχετικότητας και ντετερμινισμού του B.L. Whorf. Η «υπόθεση» αποτέλεσε μέρος της κίνησης των Sapir και Boas σε αντιπαράθεση με τις εθνοκεντρικές τυπολογίες οι οποίες, μέσα σε ένα εξελικτικό πλαίσιο, συνέκριναν τις πολιτισμένες κοινωνίες με τις λεγόμενες πρωτόγονες κοινωνίες. Απ' αυτή την άποψη, με την έμφαση που έδιναν οι ανθρωπολογικές παρατηρήσεις των Sapir και Whorf στη γλωσσική σχετικότητα δεν σκόπευαν να αποδείξουν την ανυπαρξία καθολικών γνωρισμάτων, αλλά να δείξουν ότι υπάρχουν διαφορές στις «κοσμοθεωρήσεις» οι οποίες πρέπει να μελετηθούν μέσα στο ίδιο το κοινωνικό τους πλαίσιο και να ληφθούν σοβαρά υπόψη προκειμένου να αποφευχθούν λανθασμένες γενικεύσεις. Άλλωστε, σύμφωνα με τον κύριο εμπνευστή της, τον Whorf, η υπόθεση δεν αφορούσε τόσο τη χρήση της γλώσσας από τους ομιλητές όσο τις γραμματικές κατηγορίες, οι οποίες κρίθηκαν σημαντικές διότι εμπλέκονται σε κάθε γλωσσική παραγωγή, ανεξάρτητα από τις τυποποιημένες σχέσεις μεταξύ λέξεων ή μορφωμάτων (Whorf 1956: 221). Με σύγχρονη ορολογία θα λέγαμε ότι το προτεινόμενο εργαλείο ελέγχου είναι η γνωστική ικανότητα ή και, τηρουμένων των αναλογιών, η σημειωτική διαδικασία της γλώσσας.

Εξίσου σημαντικό είναι το γεγονός ότι η υπόθεση του γλωσσικού ντετερμινισμού και εκείνη της γλωσσικής σχετικότητας συνιστούν πεδίο αντιπαράθεσεων των μελετητών όχι μόνο ως προς την ισχύ τους, αλλά και ως προς την ακριβή τους διατύπωση. Οι ίδιοι οι συγγραφείς δεν επιχείρησαν ποτέ να διατυπώσουν στο σύνολό της μία παρόμοια υπόθεση και έδιναν διαφορετικές εμφάσεις από καιρού εις καιρόν σε κάποια ιδιαίτερη πτυχή (πρβ. π.χ. Hudson 1980: 102-104 και Fasold 1990: 63). Από τους μελετητές λοιπόν διατυπώνονται δύο εκδοχές ως προς τη διατύπωση της «υπόθεσης» για την πραγμάτευση του θέματος. Η μεγιστοποιημένη, «ισχυρή» εκδοχή, η οποία αποφαίνεται ότι ο πολιτισμός και η γνωσιακή συμπεριφορά καθορίζονται από τη γλώσσα,

και ότι οι πολιτισμοί διαφέρουν όσο διαφέρουν οι γλώσσες. Αντίθετα, σύμφωνα με την «ασθενή», ελαχιστοποιημένη εκδοχή, ορισμένες πλευρές της κοινωνικοπολιτισμικής οργάνωσης και του τρόπου θεώρησης των πραγμάτων μπορεί να εξαρτώνται από ορισμένες πλευρές της ιδιαίτερης γλωσσικής οργάνωσης. Ασφαλώς η ασθενής εκδοχή μοιάζει αρκετά εύλογη και επιβεβαιώσιμη: κάποια γλωσσική κοινότητα είναι κατά κάποιο τρόπο επηρεασμένη από τη γλώσσα, με την έννοια ότι η γλώσσα αποτελεί μέρος και συστατικό της. Αν λοιπόν απορρίψουμε ως άλογο το επιχείρημα του ακραίου σχετικισμού μαζί με το γλωσσικό ντετερμινισμό, άλλο τόσο θα πρέπει να απορρίψουμε ως αστήρικτο το επιχείρημα του ακραίου καθολικισμού, ο οποίος υποστηρίζει ότι δεν υπάρχουν διαφορές στις σημασίες που εκφράζονται μέσα από διαφορετικά λεξικογραμματικά συστήματα.

Για την κατανόηση των αντιφατικών αποφάνσεων που περιέχονται στη θεωρία και έχουν οδηγήσει στη διατύπωση της «ισχυρής» και της «ασθενούς εκδοχής», χρειάζεται να ληφθεί υπόψη το γεγονός ότι, μολονότι το σχήμα είναι γνωστό με την επωνυμία «υπόθεση Sapir-Whorf», ο ριζικός γλωσσικός ντετερμινισμός αποτελεί προϊόν θεωρητικής επεξεργασίας του Whorf. Για τον E. Sapir, ο οποίος μελετά την αμοιβαία επίδραση της γλώσσας, πολιτισμού και πραγματικότητας, η γλώσσα παίρνει μορφή μέσα στο κοινωνικό σύμπαν και στη συνέχεια παρεμβαίνει στον τρόπο με τον οποίο «η κοινωνία αντιλαμβάνεται τον κόσμο». Θα ήταν δύσκολο να δούμε σε αυτή τη γενική αρχή το πόρισμα ότι κάθε γραμματική κατηγορία αποτελεί άμεση έκφραση μιας όψης του πολιτισμού.

Τα έργα του Whorf συνιστούν επίσης κριτική στην αντίληψη της «φυσικής λογικής», σύμφωνα με την οποία η σκέψη υπακούει σε μερικούς καθολικούς «νόμους της λογικής ή του συλλογισμού». Σύμφωνα με την αντίληψη της «φυσικής λογικής», οι νόμοι της λογικής περιγράφονται ως «ένας λόγος (rationale) του σύμπαντος, που όλοι οι νοήμονες παρατηρητές μπορούν να “ανεύρουν” ανεξάρτητα». Επιπλέον, ο Whorf υποστήριξε ότι η αντίληψη της φυσικής λογικής είναι προϊόν γλωσσικών φαινομένων που βρίσκονται «έξω από την κριτική συνείδηση και τον έλεγχο» αυτών

που την προτείνουν. Έτσι, οι γλώσσες διαφέρουν με ελάχιστονες τρόπους, εφ' όσον στην ουσία είναι «παράλληλες μέθοδοι» για την έκφραση αυτού του «λόγου» (Whorf 1956: 208-221).

Σύστοιχο είναι το θέμα που προκάλεσε ίσως τις μεγαλύτερες αντιδράσεις και αντιτιθέμενες ερμηνείες στην υπόθεση του γλωσσικού ντετερμινισμού και αφορά τη σύνδεση της γλώσσας με τις κατηγορίες γνώσης του κόσμου. Με το κύριο αυτό επιχείρημα κάθε άλλο παρά απορρίπτεται από τον Whorf η ύπαρξη μιας αντικειμενικής εξωτερικής πραγματικότητας. Από αυτή την άποψη, η ουορφιανή υπόθεση βασίζεται σε ένα βασικό ρεαλισμό, σύμφωνα με τον οποίο πάντα υπάρχει κάποιο είδος σύνδεσης της εξωτερικής πραγματικότητας με το ανθρώπινο εννοιολογικό σύστημα, σε αντιπαράθεση με τον αντικειμενισμό, ο οποίος θα υπέθετε ότι η πραγματικότητα εμφανίζεται με μία και μοναδική, ορθή, πλήρη δομή με όρους οντοτήτων, ιδιοτήτων και σχέσεων και υπάρχει ανεξάρτητα από την ανθρώπινη κατανόηση¹⁶. Συγχρόνως όμως απορρίπτεται και η ιδέα ότι όλα τα διαφορετικά εννοιολογικά συστήματα είναι εξίσου έγκυρα. Η επιστημολογική αιχμή που διατυπώνεται στο ουορφιανό έργο στοχεύει να αμφισβητήσει την εκ των προτέρων υπεροχή του εννοιολογικού συστήματος της σύγχρονης δυτικής επιστημονικής σκέψης καθώς και τις καθολικοποιημένες της δυνατότητες, οι οποίες, εν τέλει, οδηγούν σε ατελέσφορες υπεργενικεύσεις, εφ' όσον η παρατήρηση και η συγκρότηση θεωρίας δεν είναι ανεξάρτητη από την αμοιβαία εξάρτηση γλώσσας και σκέψης (Whorf 1956: 211).

Ένα εξαιρετικά αμφιλεγόμενο σημείο το οποίο λανθάνει σε παρόμοιες θεωρήσεις είναι η αξιακά φορτισμένη ματιά των ερευνητών. Κοντολογίς, η ανθρωπολογική έρευνα του Whorf ηχεί αιρετική σε σχέση με την ορθόδοξη, δυτικοκεντρική και ιμπεριαλιστική ανθρωπολογία της εποχής του. Σύμφωνα, όπως ήδη αναφέρθηκε, με το γενικότερο πρόγραμμα του Boas, επιχειρεί εμμέσως να αποδείξει ότι οι λεγόμενοι πρωτόγονοι πολιτισμοί (σε αυτή την περίπτωση, ο πολιτισμός των Χόπι) κάθε άλλο παρά

16. Για τη διάκριση, δες και Lakoff 1987, *passim* και ειδικά 158-159.

υποδεέστεροι είναι, αν συγκριθούν με τα δυτικά πολιτισμικά πρότυπα. Οι κοινωνικές αξίες που συνδέονται και με τις παραγωγικές σχέσεις σε αυτούς τους πολιτισμούς δεν είναι απλώς διαφορετικές από τα δυτικά πρότυπα, αλλά, επιπλέον, είναι και καλύτερες. Και αυτή η παραδοχή βρίσκει πεδίο επιβεβαίωσης στη σύνδεση της γλώσσας με τις κατηγορίες γνώσης του εξωγλωσσικού περιβάλλοντος και γενικότερα της φύσης.

Αυτό λοιπόν που αμφισβητεί, μέσα από τη σύγκριση της γλώσσας των Χόπι με την αγγλική γλώσσα, είναι η καταλληλότητα της αγγλικής να κατηγοριοποιήσει –επομένως και να γνωρίσει– με ορθό τρόπο τις σχέσεις που συγκροτούν αυτή την εξωτερική πραγματικότητα. Η μεγαλύτερη ακρίβεια της γλώσσας, σε συνδυασμό με το πλουσιότερο λεξιλόγιο των Χόπι για ορισμένα φαινόμενα, κρίθηκαν καταλληλότερα για τη σύλληψη των πραγμάτων του κόσμου. Εμμέσως λοιπόν ο Whorf αμφισβήτησε το αξίωμα σύμφωνα με το οποίο όλες οι κατηγορίες είναι «αντικειμενικώς» ανεξάρτητες από την ανθρώπινη νόηση και ότι απλώς αντικατοπτρίζονται στη γλώσσα¹⁷.

Αλλά η θέση του Whorf δεν υπονοεί, όπως συχνά ερμηνεύεται, ότι οι ομιλητές διαφορετικών γλωσσών ποτέ δεν μπορούν να συλλάβουν την πραγματικότητα και να της αποδώσουν νόημα με τον ίδιο τρόπο· απεναντίας, υποστήριζε την αρχή του μερικού σχετικισμού. Τα εννοιολογικά συστήματα ενδέχεται να παρουσιάζουν ριζικές διαφορές, όχι όμως και απόλυτες διαφορές. Οι ομιλητές «συνήθως» (αυτομάτως, ασύνειδα) τείνουν να συμπεριφερθούν με διαφορετικούς τρόπους εξαιτίας του γεγονότος ότι οι νοητικές διεργασίες καθοδηγούνται από γραμματικά συστήματα. Οι σχετικές διατυπώσεις (συνήθως, αυτομάτως), υπονοούν ότι, τουλάχιστον στην ασθενή εκδοχή της, η υπόθεση δεν ενέχει την αντίληψη ότι η γλώσσα φυλακίζει υποχρεωτικά τον τρόπο σκέψης, όπως έκρινε ο Humboldt.

Η ισχυρή εκδοχή του γλωσσικού ντετερμινισμού ωστόσο,

17. Για τα ζητήματα συσχέτισης των γλωσσικών κατηγοριοποιήσεων με τα γεγονότα του κόσμου καθώς και την εμπειρική επιβεβαίωση, δες Lakoff 1987: 330-334, Mervis και Rosch 1981· για την εθνογραφία της επικοινωνίας, Fasold 1990: 53-61.

όπως διατυπώνεται, αφήνει να εννοηθεί ότι η γλώσσα καθορίζει την κοινωνικοπολιτισμική οργάνωση και την κοσμοθεώρηση της ομάδας που τη μιλά. Για να θέσουμε το ερώτημα απλουστευτικά, το γεγονός ότι διακρίνουμε δύο διαφορετικά χρώματα, π.χ. κίτρινο και πορτοκαλί, εξαρτάται από το γεγονός ότι η γλώσσα μας περιέχει αυτά τα δύο ονόματα χρωμάτων; Ή, αντιστρόφως, ότι στη γλώσσα μας υπάρχουν τα δύο ονόματα επειδή αντιλαμβανόμαστε δύο ξεχωριστές οντότητες; Και, συνεπώς, το γεγονός ότι σε μια άλλη γλώσσα υπάρχει μόνο το κίτρινο που δηλώνει τόσο το δικό μας κίτρινο όσο και το δικό μας πορτοκαλί, εξαρτάται από το γεγονός ότι η θέαση του κόσμου που έχουν οι ομιλητές εκείνης της γλώσσας είναι διαφορετική από τη δική μας, ή μήπως απλώς εξαρτάται από τη διαφορά στο λεξιλόγιο των δύο γλωσσών; Αντιστοίχως, η γραμματική διαφορά στις γλώσσες, για παράδειγμα η διαφορά ως προς την παρουσία ή την απουσία ουδέτερου γένους σε διαφορετικές γλώσσες, είναι μια απλή γλωσσική διαφοροποίηση, ή μήπως πίσω από αυτή τη διαφορά κρύβεται μια διαφορετική οργάνωση της κουλτούρας και, εντέλει, ακόμα και της σκέψης; Και, κάτι που ενδιαφέρει περισσότερο την πραγματεύσή μας, μια τέτοια υπόθεση συνεπάγεται ότι μία «γλώσσα» επιφέρει διαφορές στην αντίληψη των πραγμάτων και επομένως δεσμεύει το εννοιολογικό σύστημα των ομιλητών της;

Το ερώτημα ασφαλώς δεν μπορεί να απαντηθεί με απλοποιήσεις, γενικεύσεις και αναγωγές ούτε μέσα από το σχετικιστικό ούτε μέσα από το ακραίο αντικειμενιστικό σχήμα. Οι διαφορετικές κοινωνικές πρακτικές υπάρχουν, οι διαφορετικές χρήσεις της γλώσσας υφίστανται, η κοινωνικού τύπου ιεράρχηση του συνεχούς της ομιλίας έχει δείχτει. Έτσι, το ζήτημα αποκτά περισσότερο ευλογοφάνεια αν ως πολιτισμικά δεδομένα εννοήσουμε το σύνολο κοινωνικοπολιτισμικών και γνωσιακών αναγκών και αν ως αμοιβαία συσχέτιση γλώσσας και σκέψης εννοήσουμε ορισμένα στοιχεία της γλωσσικής χρήσης σε συνάρτηση με ορισμένα στοιχεία της γλωσσικής κατηγοριοποίησης των πραγμάτων του κόσμου.

Αλλά ακόμα κι αν η γενικότερη ουορφιανή υπόθεση θέτει τα ερωτήματα, δεν σημαίνει ότι τα απαντά με την ασφάλεια που θέ-

λησαν να αποδώσουν οι ερμηνευτές της. Διότι κανείς δεν μπορεί να ισχυρισθεί –όπως άλλωστε δεν ισχυρίστηκε ούτε ο Whorf– ότι, για παράδειγμα, ακόμα κι αν ένας λαός γνωρίζει μόνο τρία ονόματα χρωμάτων, συνεπάγεται ότι δεν κατέχει ή δεν μπορεί να κατακτήσει την έννοια των αποχρώσεών τους. Ήδη σύμφωνα με τον Sapir, η οργάνωση της πραγματικότητας σε ένα σύστημα τριχρωματικό δεν συνεπαγόταν ότι σχετίζεται με μία κλειστή «τρίχρωμη» γνώση για τον κόσμο, αλλά ότι συναρτάται με πολιτισμικά δεδομένα διαφορετικής φύσης, τα οποία απέδιδε στις θρησκευτικές τριαδικές κατανομές του συγκεκριμένου πολιτισμού.

Αυτό που επιχείρησε ο Whorf ήταν να προεκτείνει με ριζοσπαστικό τρόπο τις αντιλήψεις του δασκάλου του και να υποβάλλει ένα σχήμα σύμφωνα με το οποίο οι έντονα διαφοροποιημένες γλώσσες οδηγούνται από τις γραμματικές τους προς διαφορετικούς τύπους παρατηρήσεων και αξιολογήσεων παρόμοιων πράξεων παρατήρησης και, ως εκ τούτου, οι ομιλητές δεν είναι ισοδύναμοι ως παρατηρητές παρά καταλήγουν σε κάπως διαφορετικές θεάσεις του κόσμου (Whorf 1956: 211). Έτσι, υποστηρίζει, αν στη γλώσσα ενός λαού δεν υπάρχει η κατηγορία του γραμματικού χρόνου, οι ομιλητές του ζουν σε παρόντα χρόνο. Σύμφωνα λοιπόν με τους βασικούς ουορφιανούς ισχυρισμούς, η δομή της γλώσσας διαδραματίζει καθοριστικό ρόλο για τη συγκεκριμένη κοσμοθεωρία κι επομένως δεν είναι πλέον αποτέλεσμα της αλλά αιτία (Lakoff 1987). Βεβαίως η ανάλυση του Whorf έσφαλε ως προς κάποιες ουσιώδεις διαφορές της γλώσσας των Χόπι από τις κοινές μέσες ευρωπαϊκές γλώσσες. Τουλάχιστον για την αγγλική γλώσσα, οι αναλύσεις της γενετικής γραμματικής έδειξαν ότι η δομή της στηρίζεται περισσότερο σε μια διάκριση παρελθόντος-παρόντος με εγκλιτικούς τύπους, που επιτρέπουν την έκφραση και του μελλοντικού χρόνου. Έσφαλε επίσης στην κρίση του ότι στη γλώσσα των Χόπι δεν υπήρχαν μεταφορές, πράγμα που, σύμφωνα με την υπόθεση, την καθιστούσε περισσότερο ακριβή στην κατηγοριοποίηση απ' ό,τι η αγγλική γλώσσα (Lakoff 1987).

Βεβαίως ο Whorf σφάλει, εκτός των άλλων, και όταν προτείνει ένα ανίσχυρο γλωσσολογικό οπλοστάσιο, όπως αυτό του γλωσσικού ντετερμινισμού. Ωστόσο όλοι οι μελετητές συμφωνούν

στο γεγονός ότι η υπόθεση της γλωσσικής σχετικότητας, μέσα από τη σύγκριση ριζικά διαφορετικών γλωσσών, υπέβαλε και πάλι την ιδέα ότι οι υποχρεωτικές λεξικογραμματικές διακρίσεις στη γλώσσα απηχούν διαφορετικές τομές της εμπειρίας και συσχετίζονται με τον «τρόπο ζωής». Αυτές οι διαφορές στις τομές της εμπειρίας του κόσμου δεν συνδέονται όμως με ένα μυστηριώδες μεταφυσικό «πνεύμα των γλωσσών», όπως πρέσβευε η μεταφυσική του Humboldt, ούτε με το γλωσσικό ντετερμινισμό του Whorf. Η γλώσσα, ως διαδικασία και ως προϊόν, μπορεί να δεσμεύει εν μέρει, αλλά δεν φυλακίζει τη «νοοτροπία». Αυτό που δεν αμφισβητείται είναι ότι η ανθρώπινη κοινωνική πρακτική συχνά επιβάλλει να διαχωρίσουμε και να κατονομάσουμε διαφορετικά κατηγορίες, σχέσεις και αντικείμενα. Ωστόσο αυτό δεν σημαίνει ότι εξίσου εύκολα μπορεί να αναχθεί η ποικιλία της «σύνταξης» του κόσμου στην κοινωνική πρακτική. Το λεξιλογικό ή συντακτικό σημείο παραμένει ή αλλάζει, είτε σε συνάρτηση είτε και ανεξάρτητα από τις αλλαγές που συντελούνται στην ιδεολογική, κοινωνική ή επιστημονική πρακτική (δες και Mounin 1984: 79-84).

Αυτό το είδος μεταβολής, ακόμα και απροσδιοριστίας, γίνεται σαφέστερο αν το ανιχνεύσουμε όχι ως στενά γλωσσολογική αλλά περισσότερο ως σημειωτική διαδικασία, πολύ περισσότερο αιτιολογημένη από τα αναφερόμενα των «εξωγλωσσικών» σχέσεων. Έτσι, η φαινομενικά αντίθετη αρχή της σημειωτικής ισοδυναμίας των φυσικών γλωσσών, σύμφωνα με την οποία κάθε γλώσσα πρέπει να μπορεί να αναφέρεται σε μία απροσδιόριστη ποικιλία της εμπειρίας, δεν αναιρεί αλλά μετριάζει τις σχετικιστικές προσεγγίσεις. Διότι, αυτή η αρχή συνοδεύεται από τον ορισμό σχετικά με την ουσιώδη διάκριση των φυσικών μικτών γλωσσών από τις τεχνητές: αντίθετα από την ανάλογη πρόταση του σοσιρικού πλαισίου, το ιδιαίτερο χαρακτηριστικό των ανθρώπινων γλωσσών δεν είναι τόσο η δυνατότητα της διπλής άρθρωσης (όπως υποστηρίζουν π.χ. ο Martinet 1987 και ο Mounin 1984) όσο η δυνατότητα αυτοαναφορικότητας της γλώσσας, δηλαδή το γεγονός ότι κάθε γλώσσα είναι συνάμα και μεταγλώσσα του εαυτού της (δες π.χ. De Mauro 1972). Πράγμα που σημαίνει ότι με λίγη προσπάθεια

και με τους κατάλληλους όρους, στις ιστορικο-φυσικές γλώσσες τα πάντα μπορούν να διατυπωθούν, εφ' όσον κατανοηθούν.

Το θεμελιώδες αυτό αξίωμα επιλύει το πρόβλημα της μη μεταφρασιμότητας ανάμεσα σε ριζικά διαφορετικές φυσικές γλώσσες. Ακόμα κι αν θεωρήσουμε ότι υπάρχουν παντελώς διαφορετικά πολιτισμικά σχήματα, οι δυνατότητες του σημειωτικού δυναμικού επιτρέπουν την *κατανόηση*, άρα και τη «μετάφραση» των όρων τους σε άλλα σχήματα. Βεβαίως αυτή η δυνατότητα δεν συνεπάγεται και την αυτόματη πραγμάτωση, δηλαδή την «κατά λέξη» μεταφορά όρων από ριζικά διαφορετικά εμπειρικά δεδομένα. Το κριτήριο της αμοιβαίας κατανόησης χωρίς ωστόσο αμοιβαία μεταφρασιμότητα άρρητα υιοθετεί και ο Whorf στο έργο του. Όπως προτείνει ο Lakoff (1987: 312, 327-329), το κριτήριο της σύμμετρης *κατανόησης* διαφοροποιεί την ιδέα της μεταφρασιμότητας και της δυνατότητας εκμάθησης μιας ριζικά διαφορετικής «γλώσσας», που διατρέχει τις συζητήσεις περί σχετικισμού. Ακόμα κι αν υποθέσουμε ότι ο ομιλητής της μίας γλώσσας έχει διαφορετικό εννοιολογικό σύστημα, άρα η κατά λέξη μετάφραση των εννοιών είναι αδύνατη, δεν συνεπάγεται ότι δεν μπορεί να κατανοήσει, άρα και να μάθει αυτή τη γλώσσα. Ο λόγος είναι ότι όλα τα όντα συμερίζονται την ίδια δόμηση της βασικής ανθρωπίνης εμπειρίας και έχουν κοινή εννοιολογική δεξιότητα. Με πιο «γλωσσολογική» ορολογία, μπορούμε να πούμε ότι η αμοιβαία ασυμμετρία τείνει να εκλείψει, εφ' όσον η διαδικασία κατανόησης στην ουσία μπορεί να ενεργοποιήσει τη μεταγλωσσική ικανότητα.

Ξαναδιαβάζοντας σήμερα, υπ' αυτό το πρίσμα, τις ουορφιανές θέσεις, μπορούμε να συμφωνήσουμε ότι μερικές από τις ιδέες τους παραμένουν έγκυρες. Ειδικότερα σε ό,τι αφορά την εστίαση στις γνωσιακές διαδικασίες βλέπουμε ότι, παρ' όλο που παραπέμπουν στο επίπεδο της «γλωσσικής ικανότητας», στην ουσία οι ουορφιανές θέσεις δεν αναφέρονται τόσο σε λεξικογραμματικές κατηγορίες όσο σε «τρόπους ομιλίας», που δεν μπορούν να ταυτιστούν με κλασικές γλωσσολογικές κατηγορίες. Απ' αυτή την άποψη είναι εύκολο να δούμε τη σύνδεση με τα πεδία διερεύνησης της σύγχρονης εθνογραφίας της ομιλίας.

Έτσι, η εκδοχή σύμφωνα με την οποία ο λόγος, δηλαδή οι τρόποι ομιλίας –κι όχι βέβαια η ενδιάθετη, γενικά καθορισμένη, γλωσσική ικανότητα–, αποτυπώνει ορισμένους τρόπους θεώρησης και πολιτισμικά πρότυπα και, εντέλει, τις ίδιες τις κοινωνικές δομές, αποτελεί ένα εύλογο τρόπο αναδιατύπωσης των σχετικών υποθέσεων. Και η κυκλικότητα του σχήματος παραπέμπει ασφαλώς περισσότερο στις θεωρητικές υποθέσεις του Sapir παρά στα εμπειρικά πορίσματα του Whorf.

Γλώσσα και περιστάσεις κοινωνικοποίησης

Η επανεξέταση των σχέσεων γλώσσας, κοινωνίας και πολιτισμού θα απαντηθεί κυρίως στην πολιτισμικογλωσσική θεωρία του B. Bernstein. Σχηματικά η θεωρία υποστηρίζει ότι η κοινωνική δομή καθορίζει τους τρόπους μετάδοσης των πολιτισμικών αξιών μέσω της γλώσσας –που παράγει νοήματα και σημασιολογικά ύφη σε συνάρτηση με τα κοινωνικά συγκείμενα– και με τη σειρά της επιβάλλει διαφορετικές τάξεις νοήματος στα κοινωνικά δεδομένα. Το θέμα της γλωσσικής διαφοράς σε συνάρτηση με κοινωνικές παραμέτρους, ιδίως τις κοινωνικές τάξεις και με συγκεκριμένη μνεία στις κοινωνικές ανισότητες που παράγονται στο σχολείο, συνέστησε ένα από τα πλέον πολυσυζητημένα θέματα της κοινωνικά προσανατολισμένης γλωσσολογίας. Πολύ συνοπτικά μπορεί να ειπωθεί ότι το πρόβλημα περιέχεται στην αμφιλεγόμενη και άλλο τόσο παρερμηνευμένη θεωρία των κοινωνιογλωσσικών κωδίκων («περιορισμένου» και «επεξεργασμένου») του κοινωνιολόγου B. Bernstein (ιδίως Bernstein 1972, 1977).

Το γεγονός ότι πολύ συχνά η προσέγγιση του Bernstein ταυτίζεται ή θεωρείται συνέχεια της ουορφιανής υπόθεσης, δεν οφείλεται μόνο στη δική του σχετική γενική αναφορά. Ανάγεται, πολύ περισσότερο, στο ότι το θεωρητικό σχήμα του Bernstein επιχειρεί μία σύνθεση των δύο φαινομενικά αντίθετων θέσεων αναφορικά με τη σύνδεση των κοινωνικών δομών με τις συμβολικές τάξεις πραγμάτων: αφ' ενός την κλασική κοινωνιολογική θέση του Durkheim, σύμφωνα με την οποία η κοινωνική δομή δεν

συγκροτεί μόνο το σύστημα αξιών μιας κοινωνίας αλλά και τα εννοιολογικά της εργαλεία και, αφ' ετέρου, τις ουορφιανές θέσεις. Αυτό το είδος σύνθεσης συντελείται όμως μέσα από μια θεμιτή αντιστροφή του γλωσσικού ντετερμινισμού και τείνει να υπονοήσει περισσότερο ένα είδος κοινωνικού ντετερμινισμού.

Δεν είναι τυχαίο ότι και σ' αυτή την περίπτωση οι μελετητές του έργου του διαφωνούν ως προς το βάρος που ο ίδιος έδινε στην ακραία εκδοχή της θεωρίας του. Ακόμα μεγαλύτερες διαφορές υπάρχουν ως προς τις συνέπειες από τη χρήση της θεωρίας του στην ψυχολογίζουσα προσπέλαση, γνωστή με την επωνυμία «υπόθεση του ελλείμματος»¹⁸.

Στο πρώιμο έργο του ο Bernstein υποστήριξε ότι τα παιδιά με προέλευση από τη βρετανική εργατική τάξη τείνουν να δεσμεύονται από έναν περιορισμένο γλωσσικό κώδικα, ενώ τα παιδιά των μεσαίων τάξεων κατέχουν, εκτός από τον περιορισμένο, και έναν επεξεργασμένο κώδικα. Στη συνέχεια τροποποίησε την υπόθεση, συνδέοντας την πρόσκτηση και των δύο κωδίκων με τις οικογενειακές πρακτικές κοινωνικοποίησης. Παρ' όλα αυτά, αυτές οι ριζικές διαφορές τις οποίες περιγράφει ο Bernstein μοιάζουν να μειώνονται στα κοινωνιολογικά έργα του, χάριν της λεπτής ανάλυσης που επιχειρεί σχετικά με τη σχολική οργάνωση και το αναλυτικό πρόγραμμα (Bernstein 1989).

Σχηματικά, ο περιορισμένος κώδικας χρησιμοποιείται από όλους τους ομιλητές, παιδιά και ενήλικους, σε οικείες, άτυπες περιστάσεις· μερικά όμως παιδιά, συνήθως εκείνα που ανήκουν στα μεσαία στρώματα, μαθαίνουν και τον επεξεργασμένο κώδικα, ο οποίος θεωρείται ουσιαστικός για τη σχολική επιτυχία. Σύμφωνα με αυτή την ανάλυση, ο επεξεργασμένος κώδικας αναπτύσσεται σε ένα οικογενειακό περιβάλλον, οποιασδήποτε κοινωνικής τάξης, εφ' όσον υιοθετεί ένα ύφος αλληλεπίδρασης το οποίο ο Bernstein ονόμασε «κατά πρόσωπο». Αντίθετα, τα παιδιά που προέρχονται

18. Π.χ. για τον Fasold (1990: 270) είναι αμφίβολο αν ο Bernstein συγκαταλέγεται στους οπαδούς της θεωρίας του ελλείμματος, τουλάχιστον στα ύστερα γραπτά του· το ίδιο υποστηρίζει ο Giglioli (1973: 212). Άμεση συσχέτιση της μπερνοσταϊνικής θεωρίας με την υπόθεση του ελλείμματος βρίσκουν π.χ. ο Dittmar (1978) και ο Edwards (1976: 143).

από ένα περιβάλλον με σχέσεις αλληλεπίδρασης «κατά θέση», τείνουν να μαθαίνουν μόνο τον περιορισμένο κώδικα.

Υιοθετώντας την κοινωνιοσημειωτική ορολογία του Halliday (1975), η υπόθεση εργασίας του Bernstein μπορεί να σχηματοποιηθεί ως εξής: όσα μπορεί να *σημάνει* ένα άτομο καθορίζονται από όσα μπορεί να *κάνει*. Δηλαδή το σημασιολογικό σύμπαν του κοινωνικά δρώντος ατόμου διακαθορίζεται από τα πολιτισμικά όρια της κοινωνίας στην οποία ανήκει και από το περιβάλλον της περίπτωσης στο πλαίσιο της οποίας δρα. Με την αμφίσημη ονομασία «κώδικας», την οποία έδωσε ο Bernstein σε αυτόν τον τύπο σημειωτικής οργάνωσης του σημασιολογικού ρεπερτορίου ενός ομιλητή, δεν εννοούσε ασφαλώς συγκεκριμένες γλωσσικές εκφράσεις αλλά το σημασιολογικό δίκτυο ενός πολιτισμικού μορφώματος και τις συμβολικές τάξεις σημασίας που γεννώνται από ένα σύστημα κοινωνικών σχέσεων. Κατ' αυτήν την έννοια, οι «επεξεργασμένοι» κώδικες αναφέρονται σε τάξεις σημασίας καθολικοποιημένες, δηλαδή αποδεσμευμένες από το συγκεκριμένο συγκείμενο μέσα στο οποίο παίρνουν μορφή, ενώ οι «περιορισμένοι κώδικες» αφορούν τάξεις σημασιών συνδεδεμένες με ένα συγκεκριμένο συγκείμενο και ως εκ τούτου δυσνόητες έξω από τα όριά του (Bernstein 1977: 193 κ.έ.).

Η χρήση της θεωρίας του «περιορισμένου» και «επεξεργασμένου» κοινωνιογλωσσικού κώδικα είχε όρισμένες ερευνητικές και εκπαιδευτικές συνέπειες. Η εκδοχή της θεωρίας με την επωνυμία «υπόθεση του ελλείμματος (deficit)», που προαναφέρθηκε, έχει υπογραμμιστεί στο πλαίσιο μελετών με σκοπό την αντισταθμιστική εκπαίδευση. Τυπικό παράδειγμα αποτέλεσε το πρόγραμμα των Bereiter και Engelman (1966), οι οποίοι εμπνέονται από μία ερμηνεία της μπερνσταϊνικής θεωρίας. Οι συγγραφείς χρησιμοποίησαν την μπερνσταϊνική ιδέα, σύμφωνα με την οποία υπάρχει συσχέτιση των διαφορετικών τρόπων κοινωνικοποίησης ανάλογα με την κοινωνική προέλευση (μεσαία και εργατική τάξη της βρετανικής κοινωνίας) με ενδιάμεσο τη γλώσσα. Αυτή η διαφοροποίηση έχει άμεσο αντίκτυπο στη σχολική επιτυχία και συνεπώς στην κοινωνική άνοδο. Επομένως, μόνο η χρήση του «επεξεργασμένου» κώδικα, που τείνει να χρησιμοποιείται από τους

μαθητές που έχουν κοινωνικοποιηθεί σε περιβάλλοντα μεσαίων στρωμάτων, μπορεί να εξασφαλίσει τη σχολική και συνεπώς την κοινωνική ανέλιξη.

Αναζητώντας αναλογίες του «περιορισμένου» κώδικα στην ιδιαίτερη γλώσσα των μαύρων των γκέτο (Vernacular Black English), οι Bereiter και Engelman (1966) εστίασαν τις έρευνές τους στα έγχρωμα παιδιά μη προνομιούχων τάξεων στις ΗΠΑ, συνάγοντας το συμπέρασμα ότι οι χαμηλές πνευματικές επιδόσεις των παιδιών αντανακλώνται στην ανεπαρκή γλωσσική χρήση. Για την ακρίβεια, αυτός ο μύθος της γλωσσικής μειονεξίας υποστήριξε ότι η κατοχή ενός τόσο ατελούς είδους γλώσσας από τα παιδιά σχετίζεται με την ανεπάρκεια των γνωστικών εργαλείων για ορθολογική σκέψη. Για τη θεραπεία της ανεπάρκειας προτάθηκαν ειδικά προγράμματα γλωσσικής εκπαίδευσης, με σκοπό την εκμάθηση της σταθμισμένης αγγλικής γλώσσας, η οποία ανταποκρίνεται στα σχολικά προαπαιτούμενα (σε πολλές περιπτώσεις υποδείχθηκε η απομάκρυνση των μικρότερων παιδιών από το οικογενειακό περιβάλλον, εφ' όσον υποτίθεται ότι αυτό συνιστά την πηγή του προβλήματος). Παρόμοιες πρακτικές εκπαιδευτικής αντιστάθμισης της μειονεξίας, με τη διδακτική παρέμβαση στη γλώσσα των παιδιών μειονοτήτων, αναπτύχθηκαν ως παράλληλα σχολικά δίκτυα σε όλες τις χώρες του δυτικού κόσμου¹⁹.

Πρόκειται κι εδώ για μία περίπτωση παρερμηνείας ή αδόκιμης χρήσης της θεωρίας σε ψυχοπαιδαγωγικές εφαρμογές. Είναι προφανές ότι η «θεωρία της μειονεξίας» στηρίζεται σε ένα μοντέλο κοινωνικής παθολογίας που ρυθμίζει τόσο τη συλλογή όσο και την ερμηνεία των δεδομένων. Τα δεδομένα που εμφανίζονται ότι θεμελιώνουν τη «μειονεξία» είναι αποτελέσματα των μετρήσεων μέσα στις συγκεκριμένες πειραματικές συνθήκες και δοκιμασίες και των παραδοχών που υποκρύπτουν (π.χ. Labov 1970, Cazden 1970, Dittmar 1978). Η βασική παραδοχή μιας τέτοιας

19. Η εξάπλωση παρόμοιων προγραμμάτων στάθηκε αφορμή για τον ίδιο τον Bernstein να γράψει ένα άρθρο με τίτλο «Education Cannot Compensate for Society» (1970), στο οποίο αφ' ενός ασκεί κριτική στην παραχάραξη της θεωρίας του και αφ' ετέρου ανασκευάζει ορισμένες καίριες πλευρές των υποθέσεών του.

αντίληψης βασίζεται στην υπεροχή «τυποποιημένων» μορφών συμπεριφοράς και νομιμοποιεί την επιβολή τυπικών κριτηρίων σε μη τυπικές συμπεριφορές. Ένα μειονέκτημα που προκύπτει από μία διαφορά δεν μπορεί να αναχθεί σε ελάττωμα αυτό καθ' εαυτό· καθίσταται ελάττωμα εξαιτίας του γεγονότος ότι οι επίσημες πολιτισμικές επιταγές θεμελιώνουν μία μεροληπτική κανονιστική προσέγγιση στην πολιτισμικο-κοινωνική διαφορά.

Η γενική εξήγηση που δίνεται για την αιτία της σχολικής αποτυχίας των παιδιών από μη προνομιούχες κοινωνικές τάξεις είναι το ότι ανήκουν σε διαφορετικό σύστημα επικοινωνίας από εκείνο του σχολείου. Ένας «περιορισμένος» κώδικας είναι προσαρμοσμένος σε ορισμένες περιστάσεις και σκοπούς· και το πρόβλημα δημιουργείται όταν η χρήση του κινείται σε συγκεκριμένα τα οποία έχουν διαφορετικές απαιτήσεις –στην περίπτωσή μας το σχολείο–, όταν δηλαδή κατευθύνει το παιδί σε τάξεις νοημάτων που δεν εναρμονίζονται με εκείνες του σχολείου (Bernstein 1971: 166). Πράγμα που ασφαλώς προϋποθέτει την ύπαρξη δύο ριζικά (όχι όμως απολύτως) διαφορετικών πολιτισμικών συστημάτων: εκείνου του σχολείου –στην «υποκουλτούρα» του οποίου ανήκουν και οι ομιλητές του επεξεργασμένου κώδικα– και εκείνου των ομιλητών του περιορισμένου κώδικα. Οι διαφορές δεν είναι γλωσσικές αλλά πολιτισμικές και, εντέλει, κοινωνιογλωσσικές. Έτσι, στο ύστερο έργο του οι κώδικες ορίζονται ως «πολιτισμικά προσδιορισμένοι μηχανισμοί της (κοινωνικής) θέσης» και ως εκ τούτου ρυθμίζονται από την κατανομή των αρχών ελέγχου μίας κοινωνίας ανάμεσα σε διαφορετικές κοινωνικές τάξεις (Bernstein 1980: 10). Η διατύπωση λοιπόν προϋποθέτει την ιεράρχηση των μορφών επικοινωνιακής σημείωσης. Οι υπεργενικεύσεις όμως που ενέχονται στην μπερνσταϊνική θεωρία συχνά επέσυραν τη βίαιη κριτική άλλων γλωσσολόγων σε μεθοδολογικό και σε πολιτικό επίπεδο. Για παράδειγμα, ο Labov (1971) του καταμαρτύρησε ότι αντικατέστησε την παραδοσιακή ιεράρχηση ανάμεσα στους τύπους ευφυΐας με ένα είδος ιεράρχησης ανάμεσα στους τύπους των κωδίκων. Και ενώ αυτή η κριτική δεν αδικεί το στόχο της, δεν λαμβάνει υπόψη της το γενικότερο κοινωνιολογικό πλαίσιο αναφοράς της θεωρίας, δηλαδή το γεγονός ότι, όντως, η διαφορά

στην αξιολόγηση των διαφορετικών κωδίκων συναρτάται με την κοινωνική και μορφωτική ανισότητα μεταξύ των τάξεων.

Η αντίληψη της «διαφοράς» προσπάθησε να συγκροτήσει την απάντηση στη θεωρία του «ελλείμματος», μέσω του αξιώματος της ισοδυναμίας: οι γλωσσικές μεταβλητές είναι λειτουργικά ισοδύναμες μεταξύ τους τόσο ως προς την εκφραστική ικανότητα όσο και ως προς την ικανότητα λογικής ανάλυσης. Σε αυτήν όμως την προσέγγιση οι γνωστικές όψεις της γλωσσικής διαφοράς αφήνονται ασχολίαστες. Έτσι, αφήνεται ασχολίαστη η υπόρρητη παραδοχή κάποιων εκδοχών της προσέγγισης του «ελλείμματος», ότι δηλαδή η γλώσσα των προνομιούχων στρωμάτων είναι πιο αποδοτική από τη γλώσσα των μη προνομιούχων τόσο από ρητορική όσο και από λογική άποψη και, επομένως, ότι οι γνωστικές όψεις διαδραματίζουν κεντρικό ρόλο στις κοινωνικοποιητικές διαδικασίες.

Το επιχείρημα της αντίληψης της «διαφοράς» στράφηκε κατά του μοντέλου μιας κοινωνικής παθολογίας της γλώσσας, μοντέλο το οποίο θεμελιώνεται στη ρατσιστική παραδοχή, σύμφωνα με την οποία αξιωματικά κάποια γλώσσα είναι καλύτερη από άλλες. Να παρατηρήσουμε ωστόσο ότι αυτή η αντιρατσιστική εκδοχή δεν εμπεριέχει την απουσία αξιολόγησης της γλώσσας και της ομιλίας. Σημαίνει πολύ περισσότερο την απομυθοποιητική, ορθολογική αναδιατύπωση των ιδεολογικών αιτίων που οδηγούν στην απόδοση θετικού πρόσημου σε μία αφηρημένη, αποσπασμένη από τα πραγματικά της πλαίσια «ανώτερη» γλώσσα, με όλες τις πιθανές γνωστικές και ηθικές παραδηλώσεις της. Θα ήταν δύσκολο να αμφισβητηθεί ότι η κανονικοποιημένη επίσημη γλώσσα μπορεί, όντως, να είναι καλύτερη σε ορισμένες περιστάσεις και για κάποιους σκοπούς. Η χρήση της μπορεί, λόγου χάριν, να εμποδίσει την ανάκληση κάποιων ανεπιθύμητων στερεοτύπων, να επιτρέψει τον καλύτερο χειρισμό των εντυπώσεων, να διευκολύνει την επικοινωνία με ξένους καθώς και την ακαδημαϊκή επικοινωνία. Όταν λοιπόν ο Labov (1969β: 2) υποστηρίζει ότι τα παιδιά των μαύρων των γκέτο έχουν το ίδιο βασικό λεξιλόγιο, την ίδια ικανότητα εννοιολογικής μάθησης και χρησιμοποιούν την ίδια λογική με οποιονδήποτε άλλον, ο οποίος μαθαίνει να μιλά και να καταλαβαίνει τη σταθμισμένη αγγλική γλώσσα, στην ουσία υπογραμμί-

ζει το γεγονός ότι η γνωστική υπεροχή της σταθμισμένης γλώσσας είναι αναπόδεικτη. Ή μάλλον αναδεικνύει το ιδεολόγημα που εμπεριέχεται στην απόκρυψη της κοινωνικής βάσης αυτών των ανισοτήτων, οι οποίες αναγορεύονται σε γλωσσικές ανισότητες. Όταν λοιπόν αρνείται ότι υπάρχει κάποια βάση στην αναγνώριση «φτωχών εκπαιδευτικών επιδόσεων στα γραμματικά και φωνολογικά γνωρίσματα κάθε μη σταθμισμένης διαλέκτου της αγγλικής» (Labov 1969: 1), διακηρύττει την αρχή της γλωσσικής ισότητας σε δομικό επίπεδο, χωρίς ωστόσο να αρνείται τη διαφοροποίησή της σε επίπεδο επιτέλεσης. Το σχήμα σύνδεσης της ομιλίας με την εκπαιδευτική διαδικασία μπορεί επομένως να διατυπωθεί ως εξής: στο βαθμό που οι διανοητικές οδηγίες δίνονται κατά σύμβαση σε σταθμισμένη γλώσσα, τότε αυτή η σύμβαση μπορεί να αντιμετωπιστεί ως αναγκαιότητα και η συσχέτιση μπορεί να ιδωθεί ως αίτιο. Άρα και ο τρόπος με τον οποίο αντιδρά ο σχολικός θεσμός στα χαρακτηριστικά των μη σταθμισμένων γλωσσικών κωδίκων μπορεί να συμβάλει –και συνήθως το κάνει– στην εκπαιδευτική αποτυχία. Επανερχόμεθα συνεπώς σε ένα από τα κεντρικά –και δυσεπίλυτα μέσα από απλουστευτικές διατυπώσεις– πρόβλημα της ιδεολογικής συγκρότησης των ορθοκανονιστικών κριτηρίων, εφ' όσον κινούνται σε οιονεί μεταφυσικό επίπεδο.

Σε αντιπαράθεση με το παιδαγωγικό πρόταγμα της αντιστάθμισης της μειονεξίας μέσα από τη διαδικασία ένταξης των ομιλητών στο σύστημα της σταθμισμένης γλώσσας, οι θεωρητικοί της «διαφοράς» προτείνουν μία διαδικασία εκλογικευμένου «επιπολιτισμού». Προβάλλουν επομένως κατά πρώτον την ανάγκη αποδοχής των κοινωνικά (κι όχι γλωσσικά) υποβαθμισμένων τρόπων χρήσης της γλώσσας και κατά δεύτερον την πρόσθεση κατάλληλων στοιχείων στο υπόβαθρο που τα παιδιά φέρουν στο σχολείο, έτσι ώστε να επιτευχθεί η διεύρυνση του γλωσσοσημειωτικού τους δυναμικού επίσης σε περιοχές γλωσσικής χρήσης «κοινωνιολογικά μη στιγματισμένες» ως προς τη μορφή αλλά και το περιεχόμενο.

Η συζήτηση σχετικά με το κατά πόσον τέτοιου είδους προσεγγίσεις έχουν χαρακτήρα μεταρρυθμιστικό ή χειραφετητικό, πολυφωνικό/πολυπολιτισμικό ή άμεσης κοινωνικής ενσωμάτωσης

είναι εκτεταμένη (δες ενδεικτικά Dittmar 1978, Baratz και Baratz 1970, Edwards 1976). Εδώ όμως βρίσκεται και το σημείο τομής ανάμεσα στη θεωρησιακή μελέτη του γλωσσικού συστήματος και τα κριτήρια γλωσσο-εκπαιδευτικής πολιτικής.

* * *

Δεν θα ήταν δύσκολο να δεχτούμε ότι στον ορισμό της γλώσσας με μια ευρύτερη έννοια του σημειωτικού δυναμικού υιοθετείται ένα σχετικιστικό αξίωμα, σύμφωνα με το οποίο όλες οι φυσικές γλώσσες (άρα και οι σύστοιχες παραλλαγές τους) είναι ισότιμες από σημειωτική άποψη. Βεβαίως η εσωτερική, ενοποιητική γλωσσολογία αποφεύγει να γνωμοδοτήσει σχετικά, εφ' όσον η βαθιά δομή της γλώσσας, την οποία μελετά, δεν επιδέχεται εξωτερικές επιρροές από εξωγλωσσικά συστήματα. Θα ήταν όμως δύσκολο και να διαφωνήσει, εφ' όσον αυτό που κάνει είναι να θέτει σε παρένθεση ως επουσιώδεις τις διαφορετικές χρήσεις, καθιστώντας τις αναγώγιμες σε ένα ομοιογενές ιδεατό πρότυπο. Έτσι, γίνεται γενικά αποδεκτό ότι στην πράξη τα διαφορετικά γνωρίσματα της γλωσσικής χρήσης αξιολογούνται διαφορετικά, σε συνάρτηση με τις κοινωνικές τιμές τους.

Είδαμε ότι τα παραδείγματα των θεωρητικών της σχετικότητας και της διαφοράς των γλωσσών ανάλογα με το πολιτισμικό-κοινωνικό υπόβαθρο (Whorf και Bernstein) αποφαινόνται για την υπεροχή μιας από τις δύο «γλώσσες» τις οποίες μελετούν, μόνον εφ' όσον τις κρίνουν με βάση κοινωνικά και πολιτισμικά δεδομένα. Απ' αυτή την άποψη, οι δύο αποκαλούμενες σχετικιστικές προσεγγίσεις καταλήγουν να προκρίνουν ένα από τα δύο συστήματα ως καταλληλότερου: στη μία περίπτωση ως καταλληλότερου για να συλλαμβάνει τα εξωτερικά δεδομένα της πραγματικότητας, στην άλλη ως καταλληλότερου για να ανταποκρίνεται στις κοινωνικές ανάγκες του σύγχρονου πολιτισμού.

Συμπερασματικά, ένα από τα βασικότερα ζητούμενα της κοινωνικά προσανατολισμένης γλωσσολογίας προσκρούει κατ' ανάγκην στην αμηχανία της γλωσσικής σχετικότητας. Η απόπειρα σύνδεσης της γλώσσας με τον πολιτισμό κάνει ευλογοφανή τον ισχυρισμό σύμφωνα με τον οποίο χρησιμοποιούμε διαφορετικές

αξίες και συστήματα πεποιθήσεων σε συνάρτηση με τη γλωσσική παραλλαγή που χρησιμοποιούμε. Απ' αυτή την άποψη, αν συγκρίνουμε τις δύο κοινωνιογλωσσικές αντιλήψεις (εκείνη της «διαφοράς» με εκείνη του «ελλείμματος»), μόνον εκ πρώτης όψεως μοιάζει να υπάρχει ισχυρή εξάρτηση της μπερνοσταϊνικής θεωρίας από το γλωσσικό σχετικισμό. Κι αυτό διότι η θεωρία στηρίζεται στη συσχέτιση των γλωσσικών δεδομένων με εξωγλωσσικούς κοινωνικούς, σημειωτικούς ή και γνωσιακούς παράγοντες, και αξιολογεί την αποτελεσματικότητά τους ως προς ένα άλλο σύστημα, π.χ. την εκπαίδευση. Συνεπώς, το θετικό πρόσημο, που αποδίδεται στους «υπερπεριστασιακούς» κώδικες έναντι των «ενδοπεριστασιακών», εδράζεται στην καταλληλότητά τους ως προς τις σχολικές επιδόσεις και τις κοινωνικές προσδοκίες. Αντιστοίχως, στην αντίληψη της «διαφοράς» η έμφαση δίνεται στις ισοδύναμες δυνατότητες των δύο διαφορετικών γλωσσών, οι οποίες αποτιμώνται ως προς τις εξωτερικές κοινωνικές συνέπειές τους. Και όταν ο Labov υπογραμμίζει την ιδιαίτερη λογική ποιότητα της γλώσσας των μαύρων των γκέτο έναντι της «λογοκόπου» και «φλύαρης» σταθμισμένης αγγλικής, το κάνει προκειμένου να παραδειγματίσει τη θέσπιση της σταθμισμένης γλώσσας βάσει εξωγλωσσικών προσδιορισμών. Πάντως, παρά τις ρατσίζουσες εκδοχές που προσέλαβε η υπόθεση του ελλείμματος, τίποτα δεν απαγορεύει να θεωρήσουμε ότι και οι δύο υποθέσεις μιλούν για διαφορετικά –όχι όμως ριζικά διαφορετικά– συστήματα επικοινωνίας ανάμεσα σε ορισμένα κοινωνικά περιβάλλοντα και τον τυπικό σχολικό θεσμό²⁰.

Η αναγνώριση αυτού του γεγονότος όντως επιβάλλει μία

20. Αξίζει να σημειωθεί ότι οι δύο προσεγγίσεις διαφοροποιούνται κυρίως ως προς τις επιστημολογικές τους αρχές. Η μπερνοσταϊνική αντίληψη κερδίζει σε εξηγητική ισχύ, εισάγοντας την πολιτισμική και τη γνωσιακή διάσταση και αποδίδοντάς τους θεμελιώδη ρόλο· κινείται στα όρια των θεωριών μέσης εμβέλειας, χωρίς να παραδίδει εργαλεία εμπειρικής περιγραφής. Στην αντίληψη της «διαφοράς», οι συσχετιστικές μελέτες περιπέλλουν τις συνισταμένες της κοινωνικής αιτιότητας για λόγους αυστηρής εμπειρικής συμβατότητας. Απ' αυτή την άποψη, η εξηγητική της ισχύς είναι πενιχρή. Η αντίληψη της «διαφοράς» όμως φτάνει σε αρτιότερο αναλυτικό επίπεδο στο βαθμό που λαμβάνει υπόψη τους παράγοντες που ρυθμίζουν τη γλωσσική συμπεριφορά και χρησιμοποιεί την επίδρασή τους για μια θεώρηση της γλωσσικής μεταβολής και αλλαγής, θέτοντας σε παρένθεση τις γνωσιακές πτυχές, αλλά και τα αίτια της μεταβολής.

αξιολογική ουδετερότητα συναρτημένη με την παρατήρηση, μελέτη και αποδοχή των επιμέρους «γλωσσών». Καθόλου όμως, εντέλει, δεν συνεπάγεται κριτήρια ουδετερότητας αναφορικά με τις πραγματολογικές συνέπειες της χρήσης τους στο «εξωγλωσσικό», δηλαδή στο κοινωνικό-πολιτισμικό περιβάλλον. Στην ουσία, με στενά γλωσσολογικά κριτήρια, η αξιολόγηση δεν μπορεί να αφορά το «εσωτερικό» μέρος της γλώσσας. Αφορά όμως την καταλληλότητα των τρόπων ομιλίας στις περιστάσεις όπου συνήθως χρησιμοποιούνται και την αναποτελεσματικότητα της ιδιαίτερης χρήσης τους σε απρόσφορες περιστάσεις. Η πραγματολογική επιταγή, λοιπόν, σε κάθε περίπτωση υποβάλλει την ιδέα ότι εφ' όσον η γλώσσα, με την ευρύτερη σημασιολογική της έννοια, συνδέεται με διαφοροποιημένες κοινωνικές πρακτικές, τότε οι ομιλητές οφείλουν να είναι σε θέση να χρησιμοποιούν το δυναμικό της προκειμένου να ανταποκριθούν καλύτερα στις απαιτήσεις αυτών των διαφορετικών πρακτικών. Το κριτήριο της αντικειμενικής ετερογένειας της γλώσσας και της πολυφωνίας των κοινωνικών ομιλητών ευνοεί μία πολιτική ανεκτικότητας απέναντι στις διαφορές. Συγχρόνως, εντάσσει αυτό το κριτήριο όχι στην προοπτική της απάλειψης των διαφορών, κάτι που θα ευνοούσε τη μονιστική αντίληψη για τη γλώσσα, αλλά στην προοπτική της δυναμικής επέκτασής του προς την κατεύθυνση του μετριασμού των κοινωνιο-γλωσσικών ανισοτήτων. Η κατάδειξη λοιπόν των μηχανισμών των δεσμεύσεων αναδεικνύει και τις δυνατότητες υπέρβασης αυτών των δεσμεύσεων.

Παρά τα φαινόμενα, το πραγματολογικό κριτήριο της επικοινωνιακής αποτελεσματικότητας, που θεωρείται ότι βρίσκεται σε αντιπαράθεση με το κανονικό γλωσσικό πρότυπο, δεν είναι ανεξάρτητο από αξίες. Η σχετικότητα που αποδίδεται στις εσωτερικές τιμές των γλωσσικών υποσυστημάτων δεν συνεπάγεται ανάλογο σχετικισμό ως προς τις κοινωνικές τιμές που προσλαμβάνουν. Απεναντίας, οι κοινωνιογλωσσολόγοι και γλωσσοανθρωπολόγοι τείνουν να συμφωνήσουν ότι, σε γενικές γραμμές, οι κοινωνικές πρακτικές και τα κοινωνικά δεδομένα είναι αυτά που θέτουν πραγματικούς και διαλεκτικούς περιορισμούς στο γλωσσικό «υλικό».

Πρέπει να δεχτούμε κατ' αρχάς ότι το αξίωμα της σημειωτικής ισοδυναμίας των μικτών γλωσσών ισχύει. Από την άποψη του σημειωτικού δυναμικού, όλοι οι κώδικες είναι ισοδύναμοι, και «κανείς δεν είναι περισσότερο ίσος από τους άλλους» (De Mauro 1970: 271· πρβ. και Labov 1969). Ωστόσο, αυτό το «σχετικιστικό» αξίωμα συνοδεύεται από την αντίστοιχη αρχή της δύναμει κατανοητικής δυνατότητας και της μεταφρασιμότητας των γλωσσών. Για παράδειγμα, μολονότι ισχύει το γεγονός ότι η διάλεκτος των κατοίκων μίας κτηνοτροφικής κοινότητας δεν μπορεί να χρησιμοποιηθεί για να εκφραστούν τα νοήματα που θεμελιώνουν, λόγου χάριν, την *Κριτική του καθαρού λόγου*, το γεγονός αυτό δεν συνεπάγεται ότι η συγκεκριμένη διάλεκτος, εφ' όσον είναι μικτή γλώσσα, δεν μπορεί δύναμει να το κάνει. Πράγμα που με τη σειρά του σημαίνει ότι εξίσου αληθεύει το γεγονός –όπως επισημαίνει ο Hymes– ότι «κάθε γλώσσα είναι ένα εργαλείο πλασμένο από την ιστορία και τη χρήση του», «η πραγματικότητα θέτει περιορισμούς στο θεωρητικό δυναμικό της γλώσσας στην καθημερινότητα. Κι αυτό είναι το απαραμείωτα ορθό στοιχείο της υπόθεσης του Whorf: τα μέσα επηρεάζουν όσα μπορούμε να κάνουμε με αυτά και, στην περίπτωση της γλώσσας, τις σημασίες που μπορούν να δημιουργηθούν και να μεταδοθούν» (Hymes 1973: 73). Η συγχρονική διαφορά των επιμέρους υποσυστημάτων δεν υπονομεύει τις δυνατότητες που έχουν οι ομιλητές να χρησιμοποιήσουν το δυναμικό των μικτών γλωσσών για να εκφράσουν οποιοδήποτε νόημα, εφ' όσον οι *κοινωνικές πρακτικές* τούς το επιτρέψουν ή τους το επιβάλουν.

Η θέση επομένως της γλωσσολογίας καθίσταται δύσκολη όταν, ενώ ορθώς υιοθετεί κριτήρια αξιολογικής αμεροληψίας για την παρατήρηση των γλωσσικών συστημάτων και των υποσυστημάτων τους, δεν προβαίνει σε αποτίμηση της θέσης που κατέχουν στην ιδεολογική αγορά της κοινωνικής κατανομής τους. Ασφαλώς οι μελέτες της γλωσσολογίας της ομοιογένειας για την ενδιάθετη γλωσσική ικανότητα και τις εσωτερικές τιμές του συστήματος επιβάλλουν καταστατικά την περιστολή της σχέσης ανάμεσα στην γλώσσα, την κοινωνία και τον πολιτισμό. Συνάμα υποβάλλουν την ιδέα ότι εφ' όσον το *μονοφωνικό κριτήριο* είναι το ορθολογικά

καταλληλότερο για την επιστημονική γλωσσολογία, τότε μπορούμε να υποθέσουμε ότι και η γλώσσα υπακούει σε ένα μονοφωνικό κριτήριο. Κατ' αυτόν τον τρόπο, καθίσταται περιττή και η οποιαδήποτε θεώρηση για την κοινωνία και τον πολιτισμό.

Παράλληλα, το πολυφωνικό κριτήριο παραμένει ανενεργό και τα επιχειρήματά του ανίσχυρα απέναντι στις γλωσσολογικές και διδακτικές πρακτικές «ορθοκανονιστικής» προγραφής των κοινωνικο-πολιτισμικά στιγματισμένων συστημάτων και υποσυστημάτων, από τη στιγμή που παραμένει σε μία απλή περιγραφική διαδικασία των φαινομένων. Άλλωστε, αυτό που συχνά καθιστά ασθενή τη θέση της γλωσσολογίας της ετερογένειας είναι η αποσύνδεσή της από θεωρητικά σχήματα για την κοινωνία και τον πολιτισμό.

Έτσι, η γλωσσολογία τείνει να μένει εγκλωβισμένη στα στενά όρια ενός επιστημονισμού, αποκαθαρμένου από ιδεολογικά στοιχεία ως προς τις συνέπειές του, ο οποίος δεν αποφαίνεται σχετικά με τα αξιολογικά φορτισμένα θεμέλιά του. Και τα διδάγματα της κοινωνικο-πολιτισμικά προσανατολισμένης γλωσσολογίας θα παραμένουν στο επίπεδο των απλών αλληγοριών των «αξιών» ως εσωτερικών τιμών του συστήματος, φορμαλιστικά περισταλμένων κατά τη σοσιρική αρχή, επομένως άνευ κοινωνικού περιεχομένου και ουσίας.

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

- Bakhtine, M. (V.N. Volochinov), *Le marxisme et la philosophie du langage*, Minit, Παρίσι 1977.
- Baratz, S. και Baratz, J., «Early Childhood Intervention: The Social Science Base of Institutional Racism», *Harvard Educational Review*, 1970.
- Bereiter, C. και Engelman, S., *Teaching Disadvantaged Children in the Preschool*, New Jersey, Englewood Cliffs, 1966.
- Bernstein, B., «Education Cannot Compensate for Society», *New Society*, τ. 26, 1970.
- Bernstein, B., *Class, Code and Control*, τ. 1. *Theoretical Studies Towards a Sociology of Language*, Routledge & Kegan Paul, Λονδίνο 1971.
- Bernstein, B., *Class, Code and Control*, τ. 3. *Towards a Theory of Educational Transmissions*, Routledge & Kegan Paul, Λονδίνο 1977.
- Bernstein, B., «A Sociolinguistic Approach to Socialization; with Some Reference to Educability», στο Gumperz και Hymes (επιμ.), 1986.
- Bernstein, B., *Παιδαγωγικοί κώδικες και κοινωνικός έλεγχος*, (μτφ. Ι. Σολομών), Αλεξάνδρεια, Αθήνα 1989.
- Cazden, C.B., «The situation: a neglected source of class differences in language use», *Journal of Social Issues* XXVI/2, 1970.
- Chomsky, N., *Linguistic cartesian*, Seuil, Παρίσι 1969.
- Chomsky, N., *Language and Problems of Knowledge*, MIT Press, Κέμπριτζ 1988.
- De Mauro, T., *Introduzione alla semantica*, Laterza, Μπάρι 1970.
- De Mauro, T., *Sette lezioni sul linguaggio*, Franco Angeli, Μιλάνο 1983.
- Dittmar, N., *Manuale di sociolinguistica* (ιταλ. μτφ.), Laterza, Ρώμη-Μπάρι 1978.
- Dubois κ.ά., *Dictionnaire de linguistique*, Larousse, Παρίσι 1973.
- Edwards, A.D., *Language in Culture and Class*, Heinemann, Λονδίνο 1976.
- Fasold, R., *The Sociolinguistics of Language*, Blackwell, Οξφόρδη-Κέμπριτζ 1983.
- Fishman, J.A., «Domains and Relationship between Micro-and Macrosociolinguistics», στο Gumperz και Hymes (επιμ.) 1984.
- Giglioli, P.P., (επιμ.), *Linguaggio e società*, (ιταλ. αναθ. έκδ.), Il Mulino, Μπολόνια 1973.
- Gumperz, J.J. και Hymes, D. (επιμ.), *Directions in Sociolinguistics-The Ethnography of Communication*, Basil Blackwell, Ν. Υόρκη 1986.
- Halliday, M.A.K., *Learning How to Mean: Explorations in the Development of Language*, Edward Arnold, Λονδίνο 1975.
- Halliday, M.A.K., *Spoken and Written Language*, Deakin University Press, Βικτώρια 1985.
- Hudson, R.A., *Sociolinguistics*, Cambridge Univ. Press, Κέμπριτζ 1980.
- Hymes, D., «Speech and Language: On the Origins and Foundations of Inequality Among Speakers», *Daedalus*, τ. CII, No 3, 1973.
- Labov, W., «The Logic of Non Standard English», στο Alatis, J.A. (επιμ.), *Report of the Twentieth Annual Round Table Meeting on Linguistics and Language Studies*, Georgetown University Press, Ουάσινγκτον 1970.

- Labov, W., *Sociolinguistic Patterns*, University of Pennsylvania Press, Φιλαδέλφεια 1972.
- Labov, W., «The Boundaries of Words and their Meanings», στο Bailey, C.J. και Shuy, R.W., (επιμ.), *New Ways of Analysing Variation in English*, Georgetown University Press, Ουάσινγκτον 1973.
- Labov, W. και Fanshel, D., *Therapeutic Discourse. Psychotherapy as Conversation*, Academic Press, Ν. Υόρκη 1977.
- Lakoff, G., *Women, Fire and Dangerous Things. What Categories Reveal about the Mind*, The University of Chicago Press, Σικάγο-Λονδίνο 1987.
- Mackridge, P., *Η νεοελληνική γλώσσα* (μτφ. Κ.Ν. Πετρόπουλος), Παττάκης, Αθήνα 1987.
- Marcellesi, J.B. και Gardin, B., (ιταλ. μτφ.) *Introduzione alla sociolinguistica*, Laterza, Ρώμη-Μπάρι 1979.
- Martinet, A., *Θέματα λειτουργικής σύνταξης* (μτφ. Ε. Βέλτσου, Φ. Καβουκόπουλος, Γ. Μαγουλάς, Δ. Χειλά-Μαρκοπούλου), Νεφέλη, Αθήνα 1985.
- Martinet, A., *Στοιχεία γενικής γλωσσολογίας* (μτφ. Α.Κ. Χαραλαμπίδης), Ινστιτούτο νεοελληνικών σπουδών, Α.Π.Θ. 1987.
- Mounin, G., *Κλειδιά για τη γλωσσολογία* (μτφ. Α. Αναστασιάδη-Συμεωνίδη), Μ.Ι.Ε.Τ., Αθήνα 1984.
- Mervis, C. και Rosch, C., «Categorization of Natural Objects», *Annual Review Of Psychology* 32, 1981.
- Μπαχτίν, Μ., *Προβλήματα λογοτεχνίας και αισθητικής* (μτφ. Γ. Σπανός), Πλέθρον, Αθήνα 1980.
- Saussure, F. de, *Μαθήματα γενικής γλωσσολογίας* (μτφ. Φ. Αποστολόπουλος), Παπαζήσης, Αθήνα 1979.
- Schaff, A., *Γλώσσα και γνώση* (μτφ. Κ. Αλάτσης), Αθήνα, Ζαχαρόπουλος, χ.χ.
- Silverman, D. και Torode, B., *The Material Word*, Routledge & Kegan Paul, Λονδίνο 1980.
- Τοντόροφ, Τοβ., *Κριτική της κριτικής* (μτφ. Γ. Κιουρτσάκης), Πόλις, Αθήνα 1994.
- Whorf, B.L., *Language, Thought, and Reality: Selected Writings of Benjamin Lee Whorf*, στο J.B. Carroll (επιμ.), M.I.T. Press, Κέμπριτζ Μασ. 1956.